

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye

Prof.Dr. M. Metin HÜLAGÜ^a

^aNevşehir Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı,
NEVŞEHİR

Yazışma Adresi/Correspondence:
Prof.Dr. M. Metin HÜLAGÜ
Nevşehir Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, NEVŞEHİR
hulagu@erciyes.edu.tr

Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin başlan-
gıç tarihi 19. asrın ilk yıllara kadar uzanır. İki devlet arasındaki ilk münasebetler siyasi olmaktan ziyade ticarî, dinî ve kültürel boyutlu bir gelişme izlemiştir.

Osmanlı Devleti idaresindeki Anadolu ve Ortadoğu topraklarının yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından zenginliği, sahip olduğu pazar niteliği ve ulaşım olanakları 1830'lu yıllardan itibaren Amerika Birleşik Devletlerinin ilgisini çekmiştir. Amerika Birleşik Devletleri; Osmanlı Devleti ile imzaladığı daha ilk anlaşmadan ve ticari alandaki ilk yakınlaşmadan itibaren bu toprakların ve barındırdığı zenginliğin kendi çıkarları adına ne tarzda, hangi ölçülerle ve toplumun hangi kesimleriyle yakın münasebetler kurularak elde edilebileceğini araştırmaya yönelmiştir. Bu politikanın sonucu olarak Osmanlı topraklarında yaşayan ve özellikle Anadolu coğrafyasında hayat sürmekte olan Ermeniler, bu ilişkilerde ve ön görülen Amerikan hedeflerinin gerçekleştirilmesinde önemli bir unsur olarak kabul görmüş ve Amerika Birleşik Devletleri için büyük bir önem arz etmişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri ile Ermeniler arasında ilk münasebetlerin kurulmasına, Ermenilerin Amerika Birleşik Devletleri'nin menfaatlerini gerçekleştirmede bir maşa haline getirilmesine ise Amerikan misyonerleri aracılık etmişlerdir.

Hıristiyanlığı tanıtmaya, yayma ve yeni inanırlar kazanma demek olan "misyonerlik", Hıristiyanlığın temel özelliklerinden biri olmuştur. Bu politikayla misyonerlik, Hıristiyanlık kadar eski ve köklü bir dinî unsur haline gelmiştir. Daha sonraki tarihlerde örgütlü bir kurum olarak vücut bulacak, amaçlı ve şuurulu bir dinî tebliğ faaliyeti başlatacak olan bu mesleğin öncüleri Havariler olmuştur¹. Başlangıçta bu minvalde bir mana taşıyan *misyonerlik* kelimesi zamanla, özellikle on yedinci asırdan itibaren, yeni anlamlar kazanarak, "*dalalet*" ve "*sapkınlık*" içerisinde bulunduğu inanılan toplumlara hidayet yolunu gösterme çabası yanında; ticarî, siyasi ve kültürel amaçlarla diğer toplumlara gönderilme anlamlarını da içerecek şekilde bir kullanım kazanmıştır. Dolayısıyla *misyoner* temelde bir din adamı demektir. Fakat misyonerler, dünyanın dört bir tarafına yayılmış olmalarından, buldukları belde ve bölgelerin dinî karakterlerini, nüfus, dil ve kültür yapılarını, yer altı ve yer üstü kaynaklarını tetkik ve tespit etme noktasında yapmış oldukları çalışmalar dolayısıyla, bir başka yönüyle de "tarih-toplum-kültür araştırmacısı"² olmuşlardır.

Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyetlerinin tarihi araştırmaların yabancı olduğu bir konu değildir. Bilindiği gibi, Anadolu'da faaliyet göstermeye başlayan ilk misyoner grubu daha 1220 yılında İstanbul'a gelen *Saint François* tarikatına mensup *Franciscain* rahiplerinden Katolik *Kapusenler* (Freres Mineurs) olmuştur. Bugün sadece *Conventueller* diye anılan bu rahipler İstanbul'a gelen en eski Katolik misyonerleri idiler. Bu misyonerlerin İstanbul'da yaptıkları en önemli iş Bizans ve Roma kiliselerinin birleştirilmesini gerçekleştirmek, yani Greklerin katolikleşmelerine çalışmak olmuştur. *Conventual* rahipleri ayrıca öğretim işiyle de meşgul olmuşlardır. Ancak bu noktadaki çalışmalarını belki diğerlerine nispetle biraz daha sınırlı olarak İstanbul'un fethinden önce olduğu gibi sonrasında da, Latin kiliselerinin yanında bulunan okullarda, kilise ruhanî dairesinde oturan Latin ailelerinin çocuklarını okutmaktan veya kilisede görev alacak çocukları kilise okullarında okutmaktan ibaret kalmıştır.³

Osmanlı ülkesine giren ikinci grup Katolik misyoner grubu *Dominikenler*dir. Bir iddiaya göre bunların İstanbul'a gelişi 13. yüzyılın ilk yarısı içinde, başka bir iddiaya göre ise aynı yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Osmanlı topraklarında faaliyete başlayan diğer bir Katolik misyoner grubu da *Cezvitler* olmuştur. 1583 Kasımının sekizinci günü beş kişilik bir grup hâlinde Osmanlı ülkesine ayak basan Cezvit misyonerleri aynı yılın 18 Kasım'ında St. Benoit Manastır ve Kilisesi'ne yerleştirilmişlerdir. Yerleşir yerleşmez yaptıkları ilk işlerden biri ise burada hemen bir okul açmak olmuştur. Cezvitler, tarikatlerinin 1773 yılında Papa XIV. *Clement* tarafından lağvedilmesine kadar, Rumlar ve Ermeniler arasında, 190 yıl süreyle İstanbul'da faaliyetlerini sürdürmekten geri durmamışlardır. İstanbul'a Cezvitler'den sonra gelen diğer bir misyoner grubu ise *Capucinsler* olmuştur. 1626 Temmuz'un yedisinde üç kişilik bir *Capucin* misyoner grubu İstanbul'a gelmiş ve St. Georges Kilisesi'ne yerleşerek, Cezvitler gibi onlar da, kilise bünyesinde açtıkları bir okul ile eğitim alanında kendilerini ispatlamaya çalışmışlardır.

Fransa, *Colbert Hükümeti* zamanında bu misyonerlerin eğitim faaliyetlerinden faydalanmak istemiş ve Osmanlı Devleti'ndeki Fransız elçiliğine ve konsolosluklarına tercüman yetiştirmek maksadıyla *Krallık Ticaret Meclisi* 18 Kasım 1669 tarihinde her üç yılda bir kere Fransa'dan *Capucinlerin* İstanbul ve İzmir'deki okullarına altı dil oğlanı gönderilmesine karar vermiştir. 1718'de alınan son kararlar da *Capucinler*'in İstanbul'daki okulunda on iki dil oğlanı bulundurulmuştur.⁴

Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren ikinci grup misyonerler ise *Protestanlar* olmuştur. Daha İngiltere Cumhuriyeti'nin ilan olduğu 1646 yılında Londra'da yer alan yeni Parlamento Hıristiyanlığın neşri için bir cemiyet teşkili cihetine gitmiştir. 1698, 1792 ve 1805 tarihlerinde bu cemiyet mevcut teşkilatını, yaptığı atılımlarla daha geniş bir alana yaymaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin siyasi durumunun sunduğu imkânlar ve Katolik misyonerlerin faaliyetlerini hızla sürdürmelerine engel olma arzusu, Protestan misyonerlerini Osmanlı ülkesindeki çalışmalarını 19. asrın ilk yarısında bir kez daha gözden geçirmeye ve etkinlik sağlayıcı tedbirler almaya sevk etmiştir. Yapılan çalışmalar ilk başta ve bakışta dinî ve mezhebî nitelikli bir çerçeve içinde görünmüş olsalar bile, gerçekte İngiltere'nin Fransa ve Rusya'ya karşı Osmanlı ülkesinde kullanabileceği Protestan kitlenin meydana getirilmesi çalışmasından başka bir şey olmamıştı. Daha sonra 19. yüzyılda İngiltere'nin çoğunlukla yürüttüğü Protestanlık faaliyetlerine Amerikan Protestan faaliyet gurupları da katılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri siyasi bir teşekkül haline gelmede gecikmiş olması dolayısıyla her sahada olduğu gibi, diğer devletlere nispetle, misyonerlik faaliyetleri konusunda da geç kalmış, ancak böyle olmasına rağmen netice itibarıyla kendi adına elle tutulur bir başarıyı gerçekleştirme istidadı gösterebilen bir ülke olmuştur.

Bilindiği gibi Osmanlı topraklarında yaşayan Katoliklerin koruyuculuğunu Fransa ve Avusturya, Ortodoksların koruyuculuğunu ise Rusya üstlenmiştir. Adı geçen bu üç devlet 1840 tarihinden itibaren Lübnan ve Suriye bölgelerinde Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında meydana gelen çatışmalardan faydalanarak kendi mezheplerinden olanları himaye etmek bahanesiyle olaylara müdahale etmişler, bu vesileyle nüfuzlarını kuvvetlendirmeye çalışmışlardır. Böyle bir gelişme ise İngiltere'yi, bölgede etkin hale gelme politikası güden diğer devletlerin nüfuzlarını dengede tutabilmek için, mezhebî bir himaye kurma siyasetini gütmeye sevk etmiştir. Fakat böyle bir himayeye konu teşkil edecek bir Protestan topluluğu bulunmadığı için de önce böyle bir topluluğu vücuda getirmek üzere harekete geçmiş, 1840 yılında Kudüs'te bir Protestan mabedi inşa etmek üzere Osmanlı Devleti'nden müsaade olunmasını istemiştir. Babıali önceleri bu talebe pek sıcak bakmamış ise de nihayet 1842'de Kudüs'te ilk Protestan kilisesinin tesisi mümkün olabilmıştır. Bu ilk adımın gerçekleştirilmesinin ardından kurulan bu yeni kilise için Protestan müntesipler temin etmenin mücadelesine başlanmıştır.

İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'dan gelen muhtelif Protestan misyonerleri, özellikle İngiliz konsoloslarının maddî ve manevî destekleri sayesinde, başka din ve mezheplere mensup halkı Protestan yapmak üzere hummalı bir faaliyete başlamışlardır⁵. Dolayısıyla Türkiye'ye gelen ilk Protestan misyonerleri 1804'ta kurulmuş olan "*British and Foreign Bible Society*"ye mensup din adamları olmuşlardır. Bunlar, çalışmalarına öncelikle İzmir ve çevresinden başlayarak, misyoner faaliyetleri açısından Asya'nın anahtarı olarak kabul edilen Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye gayret etmişlerdir.⁶

Önceleri İngiltere'nin yönlendirip desteklediği Protestan misyoner ve misyonerlik faaliyetleri, bu tür çalışmalara biraz gecikmeli olarak katıldığını belirttiğimiz Amerika Birleşik Devletleri tarafından, 19. asrın ilk çeyreğinden 20. asrın ilk çeyreğine kadar yaklaşık bir asrı kapsayacak bir dönem içinde gayet hızlı ve etkin bir şekilde sürdürülecektir. Böylece Osmanlı topraklarında açılan ve açılacak olan mabet, hastane, yetimhane, okul ve benzeri kurumlar vasıtasıyla mezhep propagandalarına girilecek, bir taraftan Ermeniler Protestanlaştırılmaya, bir Protestan topluluğunun oluşması ve palazlanması için çalışılırken diğer taraftan ise Osmanlı ülkesinde yavaş yavaş vücut bulmaya başlayan Protestan cemaat üzerinde himaye hakkı elde edilmek istenecektir. Önceleri sade ve yalın bir talep, akabinde ise bir hak olarak elde edilmeye çalışılacak olan bu imtiyaz arayışı, ileriki satırlarda görüleceği üzere, zaman zaman Osmanlı idaresi ile Amerika Birleşik Devletleri'ni karşı karşıya getirecektir. Bu tür ihtilaflar iki devlet arasında siyasi krizlerin doğmasına yol açmanın ötesinde, ileriki yıllara hazırlık olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri tarafından, Ermeni Meselesi diye adlandırılan bir meselenin de yavaş yavaş ortaya çıkmasının ilk adımları atılmaya, alt yapısı oluşturulmaya, o gün için Osmanlı Devleti'ne karşı, bugün ise Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde kullanılacak olan bir kadro yetiştirilmeye⁷ başlanmıştır.

Misyonerler genel olarak sabırlı, çalışkan, feragat sahibi, sır saklamasını bilen kimseler olmak gibi çok yönlü hususiyetlere sahip olmuşlardır. Misyonerlik her ne kadar dinî bir mana taşıyorsa da misyoner faaliyetleri sadece dinî esaslar çerçevesinde yapılmakla sınırlı kalmamış, yapılan faaliyetler siyasî, iktisadî, içtimaî ve idarî alanlardaki her türlü çalışmayı kapsayacak şekilde oldukça geniş ve çok farklı amaçlara yönelik olarak yürütülmüştür. Hatta gerektiğinde, Roma İmparatorluğu yahut Osmanlı Devleti tarihinde yaşanan bir dizi örnekte olduğu gibi, kurulu düzeni değiştirmeye veya yıkmaya yönelik isyan ve ayaklanmalara rehberlik etmek veya bu tür olaylara

iştirak etmek gibi bir noktaya kadar uzanmıştır. Bu durumdan dolayıdır ki 18. asır Fransız yazar ve filozoflarından Voltaire (1694-1778) misyonerleri "*koyun postuna girmiş ejderhalar*" olarak tavsif etmiş ve "*dünyayı bin dört yüz yıl kana boyadıklarına*"⁸ inanmıştır.

Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ilişkilerin başlaması ve gelişmesi açısından ticarî faaliyet ve münasebetlerin ilk ve temel unsurlardan biri olduğunu belirtmiştik. Bunun böyle olmasında ve belirli bir seviyeye ulaşmasında ise Amerikan misyonerlerinin küçümsenmeyecek bir payı olduğu aşikardır. Zira misyonerlerin dinî çalışmaların yanında meşgul oldukları diğer bir alan da malî ve iktisadî konular, Osmanlı ülkesinin yer altı ve yerüstü zenginlikleri ile potansiyel ticaret hacmi olmuştur. Bu noktalarla bir çok Amerikan misyoneri meşgul olmuş, içinde bulunduğu bölgenin haritalarını çizmiş, resimlerini çekmiş, yer altı zenginliklerine ulaşabilmek için zenginliği muhtemel olan yerlerde, birtakım vesileler ve isimler altında, fırsat buldukça kuyular açtırmış ve kazılar yaptırmıştır. Yemen'de faaliyet gösteren ve esas ismi G. Wayman Bury iken niyetini ve kimliğini gizleyerek takma ad kullanma yoluna giden Abdullah Mansur bu tür çalışmalar içerisindeki misyonerlerden sadece birisi olmuştur. Sivas'ta bulunan Amerika konsolosluğu ise hazırladığı raporlarla, Amerikan emperyalizminin ve ona aracılık eden kurumların Anadolu'nun engin zenginliğine, maden kaynaklarına ve genel yapısına dikkatini çekmeye⁹ çalışmıştır.

Amerikan misyonerleri bir taraftan yaptıkları tespit ve çalışmalarla Osmanlı topraklarında yer alan zenginliklerden ve sunulan imkanlardan kendi ülkeleri ve halkları lehine azami derecede faydalanmaya çalışırken, diğer taraftan ise Osmanlı ülkesinin iktisadî, malî ve sanayi alanlarında gelişmesini önleyici girişimler içerisinde olmuşlardır. Örneğin yerli sanayiinin güçlenmesi yolunda gümrük hadlerinin yüzde elli oranlarına kadar yükseltilmiş olması misyonerleri derinden rahatsız etmiş, bu tür uygulamaların son bulması için yoğun bir çaba sarf etmelerine yol açmıştır. Bu noktada vermiş oldukları mücadele bir taraftan bu tür uygulamaların son bulmasını sağlarken, diğer taraftan ise Osmanlı sanayiinin gelişmesini önleyen nedenlerden birisini oluşturmuştur. Mr. Hamlin'in ifadesi ile: "*Ne zaman ki, hükümetin bu politikası özellikle İngiltere tarafından tamamıyla yıkılmış, Türkiye'nin sanayisi çökmüş ve ülke hızlı bir zaaf süreci içerisine girmiştir*"¹⁰

Misyonerlerin en bariz özelliklerinden bir diğeri ise haber toplama ve bilgi edinme faaliyetleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Misyonerler buldukları yerlerde ve çevre bölgelerde meydana gelen olayları, hadiseleri ve bunların nedenlerini bir kısım siyasi makamlara ve bağlı buldukları merkezlere rapor etmişlerdir. Örneğin Anadolu'da dört sene Amerika Birleşik Devletleri adına misyonerlik faaliyetinde bulunmuş olan *Frederic Davis Garin*, "*Osmanlı topraklarında Ermeni Buhranı ve 1894 Kıtâli ile Vukuat-ı Mukaddimesi ve Tafsilatı*" adıyla Ermenileri haklı gösteren bir kitap neşretmiştir.¹¹ Yine Amerika Birleşik Devletleri adına Van'da faaliyet gösteren başka bir misyoner "*Ermeni Buhranı*" başlığı altında Sason hadiselerine dair bir kitap kaleme almış ve Londra'da bir çok kimseye nüshalarını göndermiştir.¹² Merzifon Anadolu Koleji'ni idare eden Amerika misyonerlerinden biri tarafından Ermenilerin Ankara'da yargılanmalarını ve bu yargılama dolayısıyla ortaya çıkan durumu konu alan bir makale *Presbyterian* adındaki İngiliz gazetesinde neşredilmiştir.¹³ Yine *Standard Gazetes*'nde bir kısım misyonerlerle Madam Tomayan tarafından gönderilmiş olduğu tahmin olunan Ankara Mahkemesi'nin konu edildiği bir mektup yayımlanmıştır.¹⁴ Yine Van ve Bitlis'te bulunan iki Amerikalı misyoner bölgelerindeki yerel çatışmaları Erzurum'da bulunan İngiliz konsolosu Mr. Zahrab'a iletmışlerdir.¹⁵ Beraberinde iki pasaport taşıma imkanı bulan, İngiliz ve Osmanlı kimliği ile halk arasında dolaşan, onlar gibi giyinip onlar gibi konuşan bir kısım misyonerler bağlı buldukları devletin hedeflerini gerçekleştirmede onlara azami derecede yardımcı olmaya çalışmışlardır.¹⁶

Bütün bunlardan dolayıdır ki misyonerler yakın ve Orta Doğu'daki duruma ilgili İngiliz ve Amerikan enformasyonunun temel kaynaklarından birini teşkil etmişlerdir.¹⁷ Amerika Birleşik Devletleri'nin konsolosluk mensuplarını belirlemede ve onları tayini noktasında misyoner şahsiyetlere büyük yer vermesi ve itibar etmesi, atadığı elçi, elçilik katibi, konsolos ve konsolos yardımcılarını ve saireyi bile zaman zaman misyonerlerden seçmiş olması misyonerlerin siyasi faaliyetler içerisinde bulunmalarını teşvik eden en önemli unsurlardan biri olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin bu yöndeki politikasında ısrarlı davranması ise hem misyoner faaliyetlerini sınırlamak konusunda alınan ve alınması düşünülen Osmanlı tedbirlerine karşı caydırıcı bir rol oynamış ve hem de misyonerlere serbestçe hareket etme cesaret ve fırsatı bahşetmiştir. Örneğin 1894 yılında önde gelen misyonerlerden B. D. W. Henter Harput'ta bulunan Amerikan konsoloslukuna konsolos yardımcısı olarak atanmak istenmiştir. O günkü Osmanlı hükümeti Amerika Birleşik Devletleri'nin bu kararına muhalefet etmiş ve atama bir süre için ertelenmiş ise de aynı göre-

ve bir başka misyoner, *Dr. Thomas H. Norton* atanmıştır. *Robert Koleji*'nin kurucusu ve ilk müdürü *Cyrus Hamlin* (1811-1900)'in iki defa Amerika'ya başbakanlık etmiş olan *Grover Cleveland* (1837-1908)'a Osmanlı kararlarına Amerikan donanmasının gönderilmesi tavsiyesinde bulunarak saldırgan bir "*gunboat*" diplomasisi kışkırtıcılığı yapması örneğinde olduğu gibi, gerek Amerikan okullarında ve gerekse Amerikan konsolosluklarında görev yapan ve siyasetle iç içe olan misyonerler Türk-Amerikan diplomasisinin ve ikili ilişkilerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Biraz da böyle bir yapının etkisi ve neticesi dolayısıyla ki 1901'de Amerika Birleşik Devletleri'nin idaresi kendisine teslim edilecek olan ve her ne hikmetse 1906 yılında *Nobel Barış Ödülü*'ne layık görülmüş olan 26. Amerikan başbakanı *Theodore Roosevelt* (1858-1919) dünyada öncelikle ve herkesten evvel ezmek istediği iki ülkeden birisinin Osmanlı Devleti olduğunu beyan etmiştir.¹⁸

Yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlı topraklarına ilk gelen misyonerler iktisadi, dinî, kültürel ve siyasi noktalar başta olmak üzere imparatorluğu genel yapısı itibarıyla tanımaya çalışmışlar; mühendis, seyyah, arkeolog, topograf, doktor ve daha değişik unvan ve sıfatlarla önemli incelemelerde bulunmuşlardır. Misyonerlik faaliyetleri başlangıçta sadece Müslüman olmayan unsurlara değil, Osmanlı vatandaşı bütün herkese hitap etmeyi amaç edinmiştir. Böyle bir anlayışın gereği olarak da Amerikan misyonerleri öncelikle Müslümanlar ve nüfuzlarından faydalanmak üzere İzmir'deki Yahudi dönemleriyle ilgilenmeye başlamışlardır. Ancak gerek ilk keşif incelemelerinden yaklaşık on yıl sonra, *Eli Smith* ve *Harrison Gray Otis Dwight* adlı iki misyonerin bir yıl kadar sürmüş olan ikinci araştırma gezisi ve gerekse Yahudilerin muhalefeti ve Müslümanların Protestanlaştırılmasının yapılan yatırıma ve verilen emeklere değmeyeceği şeklindeki o tarihe kadar edinilen tecrübeler neticesi bu yaklaşım biçiminden vaz geçilmiştir. Bunun üzerine, biraz da zorunlu olarak daha sonraları gayet mümbit bir alan olduğu anlaşılacak olan, ancak bu dönemde maddî ve manevî durumları fecaat arz eden... ahlak ve maneviyatları ifsat etmiş bulunan¹⁹ Hıristiyan azınlıklar, özellikle de Ermeniler arasında çalışmanın gerekli olduğu kararına varılmıştır.²⁰

Böyle bir karar ile, Ermeni unsurunun din, kültür ve ekonomik çıkarları bakımından Fransa, İngiltere ve Rusya tarafından parsellenmeye çalışıldığı bir devrede, (1860-1870) Amerika Birleşik Devletleri de, bir taraftan Osmanlı coğrafyasında kurduğu misyoner örgütleri, okulları, yetimhaneleri, hastaneleriyle ve diğer taraftan kendi ülkesinde Ermenilere sağlamış olduğu imkanlarla

bu unsur üzerinde etkili olmaya çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre zarfında da Ermenilik davasını siyasi bir düzeye getirmeyi başarabilmiştir. Öyle ki Ermeniler açısından genel olarak Amerika, özel olarak ise Boston şehri,²¹ Ermeni Milli Mukavemet Komiteleri'nin kurulması²² ve faaliyetlerini hiç bir engel ve sınırlama ile karşılaşmadan gayet rahat bir şekilde sürdürme fırsatı buldukları yer olmuştur. Burada teşkilatlanan ve mukavemet komiteleri oluşturan Ermeniler bilakis Amerika'daki bir kısım dini cemaat ve kurumlardan ilgi ve alaka görmüşler, hatta bu tür cemaat ve cemiyetler Ermenileri müdafaa etmek üzere ortaya çıkan problemlerde Osmanlı Devleti'ne şiddetlealeyhtarlık etmişlerdir.²³

Amerikan misyonerleri tarafından Ermenilere yönelik faaliyetlerin nasıl sürdürülmesi gerektiği sorusunun cevabını bulmak ve programını yapmak üzere 1860 yılında Harput'ta bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda alınan ve yarım asra yakın bir süre uygulamada kalacak olan karara göre yapılacak çalışmaların öncelikle üç misyon dahilinde olması benimsenmiştir. Buna göre; kabaca Trabzon'dan Mersin'e çekilecek bir çizginin batısında kalan ve diğerlerine nispetle önceliği ve önemli bir yeri olan ve 1832 yılında merkez haline getirilen İstanbul'a ilaveten Merzifon, İzmit, Kayseri, Bursa, Manisa ve Sivas istasyonlarından oluşan bu bölge Batı Türkiye Misyonu'nu olarak adlandırılmıştır. Bu bölge zaman zaman küçük çaplı değişikliklere uğramışsa da genel olarak bütünlüğünü muhafaza etmiştir. Sivas'ın hemen güneyinden Mersin'e, Mersin'den de Halep'e çekilen doğrular içinde kalan ve merkezini Anteb'in teşkil ettiği, Halep, Adana, Antakya ve Maraş istasyonlarından meydana gelen üçgen alanı ise Merkezî Türkiye Misyonu oluşturmuştur. Bu iki misyonun dışında ve doğusunda kalan topraklar ise Doğu Türkiye Misyonu olarak benimsenmiştir. Harput merkezli bu misyonun önde gelen istasyonlarını ise Harput, Bitlis, Erzurum ve Mardin²⁴ teşkil etmiştir.

Son dönem içerisinde Amerika'nın en önemli faaliyet alanlarından biri haline gelen ve Protestan misyonerlerinin faaliyetlerini şekillendiren ve adım taşlarını oluşturan böyle bir yapılanmanın neticesindedir ki dünyanın paylaşılmasına biraz geç fakat etkin ve hızlı bir şekilde katılmış olan Amerika Birleşik Devletleri'nin desteğindeki Protestan misyonerlerinin çalışmaları günden güne gelişme imkan ve ortamı bulmuştur. Bu ortamın oluşmasında bir dizi ikili antlaşmaların varlığı dikkat çeker. Bu noktada örnek olması bakımından 1830 yılında Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmış olan ticaret antlaşması zikredilebi-

li. Bu antlaşma, söz konusu adım taşları içerisinde en ziyade önem arz edenlerinden biri ve Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Ermenileri arasındaki ilişkilerin gelişiminde gerek siyasi ve gerekse iktisadi şartların oluşumunu sağlamış olması bakımlarından oldukça ehemmiyetlidir. 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi bu adım taşlarından ikincisi ve misyonerlerin Osmanlı topraklarında faaliyetlerini hızlandırmalarına imkan veren bir diğer etkenidir.

Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Ermenileri arasındaki ilişkiler 1840'lı yıllardan sonra daha büyük ve hızlı gelişmelere sahne olmuştur. Böyle bir değişim ve gelişimin gerisinde ise Amerikan misyonerlerinin eğitim alanındaki faaliyetleri, Osmanlı idaresinde meydana gelen bir kısım değişiklikler ve dolayısıyla imparatorlukta her sınıftan insanın eğitime giderek artan bir şekilde ihtiyaç duyması; özellikle Tanzimat Fermanı'nın sağladığı atmosfer ve Protestanların müstakil bir kiliseye kavuşmuş olmaları; dolayısıyla da ayrı bir millet olarak kabul görmeleri ve bütün bu ve benzeri gelişmelerin Amerikan misyoner okullarına olan talebi artırması; misyoner okullarının nitelik ve nicelik bakımlarından bir kısım değişikliklere uğraması; klasik dinî eğitim anlayışı yerine daha seküler/dünyevî yahut laik diye tanımlanabilecek bir uygulamaya²⁵ yönelmesi ve benzeri hususlar yer almıştır.

1856'da ilan edilen İslahat Fermanı ile İngiltere ve Fransa'nın istediği şekilde bir vicdan hürriyeti prensibinin ön görülmesi, diğer bir ifade ile mezhep değiştirme serbestiyetinin tanınması Protestan misyonerlerin faaliyetlerini çok daha rahat ve geniş bir şekilde sürdürmelerini mümkün kılmıştır. Ayrıca gerek ilan edilen fermanlar ve gerekse sürdürülmeye çalışılan yenileşme çabaları neticesinde Amerikan misyonerlerinin çalışmaları daha bir hız kazanmış ve gelişmiştir. İleriye yönelik hedeflerin belirlenmesinde ise "Milletler Sistemi" ve "Kapitülasyonlar" gibi istismara açık iki zayıf noktadan azami derecede istifade edilmiştir.

Misyonerler, ayak bastıkları ancak inançları, lisansları, siyasi ve kültürel yapıları ile yeni tanıştıkları toplumlarda kabul ve itibar görebilmelerini sağlayabilmek ve aynı zamanda ön gördükleri hedefe ulaşabilmek için o ülke veya beldenin en ziyade ihtiyacı olan alanlarda hizmet sunmayı tercih etmiş gözükmektedirler. Bu noktadan bakıldığında misyonerlik çalışmasında eğitimin özel bir yeri ve önemi olmuştur. Kazandırılmak istenen ideallerin, ulaşılmak istenen hedeflerin, toplumlara nüfuz etmenin ve genç nesle ulaşabilmenin en uygun vasıtası olması dolayısıyla eğitim vazgeçilmez bir durum arz

etmiştir. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyıl itibarıyla yabancı devletlerin, özellikle eğitim alanında yoğun bir faaliyetine sahne olmuştur. Başta İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere Fransa, Almanya, Avusturya, Rusya, İtalya ve Yunanistan gibi Avrupa devletlerinin çalışmaları yanında İran gibi Orta Doğu ülkesi olan bir devletin de eğitim kurumları vücut bulmuştur. Genel toplamları yedi yüzün üzerinde olan bu okulların yarısından fazlasını (yaklaşık 550'si, yani %77'sini) İngiliz ve Amerikan destekli Protestan okulları oluşturmuştur. Protestan karakterli bir kısım eğitim kurumlarının gerisinde başlangıçta her ne kadar maddî ve manevî açıdan İngiliz desteği söz konusu olmuşsa da sonraki dönemlerde Amerika Birleşik Devletleri daha etkin bir rol üstlenmiştir. Örneğin 1870 yılı itibarıyla *American Board of Commissioners for Foreign Missions*'ın dünya genelinde eğitim alanında sürdürmüş olduğu çalışmaların, sahip olduğu ilâhiyat okullarının % 25'i; yatılı kız okullarının % 45'i ve ilkokullarının ise % 44'ü Anadolu toprakları üzerinde gerçekleştirilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nin üstlenmiş olduğu böyle bir rol ve 19. asrın ikinci yarısı ile 20. asrın başlarında Protestan misyoner örgütleri ve faaliyetleri, batı sömürgeciliği açısından Amerika Birleşik Devletleri'ni ön plana çıkaran temel unsurlardan biri haline gelmiştir.²⁶

Anadolu toprakları üzerinde gerçekleştirilmiş olan bu başarı yukarıda zikri geçen üç önemli misyon bölgesi dahilinde tesis edilen, her yönüyle güçlü, donanımlı ve pratiğe yönelik eğitim ve hizmet sunan merkezî okulların kurulması ile mümkün olabilmiş gözükmektedir. Bu noktada Osmanlı topraklarında açılan ilk Amerikan misyoner okulları ise İstanbul'da Robert Koleji (1863) ile Suriye Protestan Kolejleri (1886) olmuştur. İzmir'de Milletlerarası İzmir Koleji (1903), Elazığ'da Fırat Koleji (1859), Merzifon'da Anadolu Koleji (1863) bu eğitim kurumları arasında, Tarsus, Antep, Konya, Maraş, İstanbul Van, Erzurum, Bitlis gibi daha başka örnekleri olmakla birlikte, en fazla dikkat çekenleri ve başta gelenleri olarak karşımıza çıkar.²⁷

Amerikan misyoner okullarının açılış gayesi sadece dinî ve etnik gurupların eğitim ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmakla kalmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda açılan ve Amerikan çıkarlarının belkemiğini oluşturan bu okullar aracılığı ile azınlıkların uluslaşma süreçlerinin hızlandırılması ve uluslararası kapitalizmin Osmanlı Devleti'ne daha rahat bir şekilde nüfuz ettirilmesi yolları aranmış ve kolaylaştırılmaya çalışılmıştır. Başlangıçta *Ermeni Koleji (Armenia College)* olarak isimlendirilen ancak Osmanlı idaresinin muhalefeti karşısın-

da 1888 yılından itibaren adı *Fırat Koleji (Euphrates College)* olarak değiştirilen²⁸ bu kolej örneğinden de açıkça anlaşılacağı üzere, Osmanlı topraklarında açılan Amerikan misyoner okulları esas itibarıyla kendilerine Ermenileri hedef almışlardır. Bundan dolayıdır ki tesis olunan Protestan kilisesi ile Protestan kolejlerinin tesiri en çok Ermeniler arasında görülmüştür. Daha sonraki tarihlerde bu okullara gösterilen teveccüh ve talep memnuniyetle kabul görmüş, her kesimden Osmanlı insanının devam ettiği bir yer haline gelmiştir.

Yine misyonerlerin faaliyette buldukları hizmet sektörleri içerisinde eğitime ilaveten sağlık da en fazla önem verilen ve o günlerde Osmanlı cemiyetinde en fazla ihtiyaç hissedilen sahalardan biri olmuştur. Örneğin Dokuzuncu Ordu Kıtâat Müfettişi Mustafa Kemal'in 15 Haziran 1919 tarihli raporunda belirttiğine göre Merzifon Anadolu Koleji'nde üçü doktor, dördü eczacı olmak üzere sekiz sağlık memuru yer almıştır.²⁹ Misyonerler, Basra, Van, Talas, Merzifon, Antep, Harput, Bitlis³⁰ ve Haçin (Saimbeyli) gibi muhtelif Osmanlı vilayet, kaza ve hatta köylerinde açmış oldukları hastane ve yetimhaneler vasıtasıyla halkı kendilerine çekmenin yollarını aramışlardır.

Misyonerlerin Anadolu'da başta Ermeniler olmak üzere diğer azınlıklara yaklaşımları sadece okul, yetimhane ve sağlık teşkilatları vasıtasıyla olmamış Amerika ve İngiltere'de toplanan para, erzak ve sair îanelerin Ermeni yetim ve muhtaçlarına, kısaca bunlardan ihtiyaç içerisinde bulunanlarına dağıtımını³¹ suretiyle alternatif vasıtalarla başvurulması şeklinde sürdürülmüştür. İânelerin toplanması ve dağıtımında *Amerika Kızılhaç Cemiyeti* önemli bir rol üstlenmiştir.³² İşin garip tarafı, o tarihlerde Bayan Barton'un başkanlığını yürüttüğü *Amerikan Salibi Ahmer* yahut diğer bir ifadeyle *Amerika Kızılhaç Cemiyeti* bu yardımları Amerika'da Osmanlı Ermenilerinin zulme uğradıkları propagandasını yaparak ve mitingler düzenleyerek³³ yani Türk düşmanlığı esasına dayalı olarak toplamıştır. Toplanan bu îaneler Anadolu'da yine Bayan Barton ile Edim Milles tarafından tevzi edilmek istenmiştir.³⁴ Ancak toplanan îanelerin ve bunların toplanmasına öncülük edenlerin Osmanlı Devleti aleyhinde bir politika izlemiş olmalarından dolayı³⁵ Anadolu'da Ermenilere dağıtılmasına engel olunmuştur. Bu engel New York'ta Türkiye aleyhtarı yeni ve şiddetli bir miting ve protesto rüzgarının esmesine neden olmuştur.³⁶ Böyle bir durum ise neticede Amerika misyonerleriyle ruhani heyetinin Osmanlı Devleti aleyhinde açıktan açığa ve büsbütün olumsuz bir tavır takınmalarına³⁷ yol açmıştır.

Misyonerlerin çalışma alanlarından bir diğeri de buldukları bölgedeki insanlara kendi dinlerini kabul ettirme yani Hıristiyan yapma gayretleri olmuştur. Bu noktada yoğun bir faaliyet yürütülmüş ve böyle bir gayretin neticesindedir ki, Osmanlı coğrafyasında Protestan nüfus, yok denecek kadar az bir nispetle ifade edilirken, kısa bir süre içerisinde hızla gelişen ve genişleyen bir mezhep haline gelmiştir.

Hıristiyanlaştırma çabası bir taraftan sivil halka yönelik olarak yürütülürken³⁸ bir taraftan da mevcut eğitim kurumlarıyla daha planlı ve sistemli bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin Erzurum'da Ermenileri Protestan yapmak isteyen iki Amerikalı rahip bu noktadaki çalışmalarını açıktan açığa yürütmeye başlamış, Osmanlı idarî makamlarını, bu ve benzeri şahısların Ermenilerle görüştürülmemesi kararını almaya ve buldukları bölgeden uzaklaştırılmaları tedbirine baş vurmaya mecbur bırakmıştır.³⁹ Misyonerlerin Hıristiyanlaştırma çabaları ağırlıklı olarak Ermeni çocuklarına yönelik olmuş,⁴⁰ hatta gerekirse bunların zorla Hıristiyanlaştırılması yoluna gidilmiştir.⁴¹

Protestanlığı yayma noktasındaki gayretlerin bir başka örneğini ise aşağıdaki satırlarda görmek mümkündür:

Beyrutlu bir Ermeni kadını ikisi kız, biri erkek üç torununu Cebel-i Lübnan'da bulunan Amerikan okuluna vermiştir. Ancak kendisini Protestan edeceklerini anlayan erkek çocuk okuldan kaçmıştır. Bunun üzerine kadın kız torunlarını da okuldan almak istemiştir. Ancak kadının isteğine okuldaki papazlar muhalefet etmişlerdir. Olay vilayetteki Osmanlı idarî makamlara yansımışsa da yapılan teşebbüslere rağmen elde edilen netice, sefaretten emir almadıkça kızların verilemeyeceği şeklinde olmuştur.⁴²

Misyonerlerin bu yöndeki çalışmaları sadece Osmanlı Devleti zamanında değil, Türkiye Cumhuriyeti zamanında da devam etmiştir. Bursa'da bulunan Amerikan Kız Lisesi'nde bu okula devam etmekte olan üç Müslüman Türk kızının kendi dinlerini bırakarak Hıristiyanlığı kabul etmeleri planlı ve düzenli bir şekilde Hıristiyanlaştırma faaliyetinin bir örneğini oluşturmuştur. Bursa'da yaşanan bu olay Türk kamuoyu, basın ve hükümetini Amerikan okullarına karşı harekete geçirmiş, *Bursa Amerikan Kız Lisesi* ile birlikte bazı Amerikan misyoner okullarının kapatılmasını gündeme getirmiştir. Ancak Türkiye'de görev yapmakta olan o günkü Amerikan elçisi *Mr. Grew* Hıristiyanlaştırma hadisesi dolayısıyla yaşanan kapatma kararına derhal karşı çıkarak durumu Amerika Birleşik Devletler sekreteri *Mr. Frank Billing Kellog* (1856-1937)'a bildirmiştir.

Amerika Birleşik Devletler Sekreteri problemin halli için Washington'da bulunan Türk sefiri ile görüşerek okul hakkında alınan bu olumsuz kararın hemen düzeltilmesini istemiş, aksi takdirde Amerika'da bulunan Türk aleyhtarı lobilerin hareketlerine müsaade edileceği ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Türklerin hala mutaassıp Müslümanlar oldukları yolunda propagandada bulunacakları tehditlerinde bulunmuştur. Amerika idaresinin kararlı ve tehditkar tutumu dolayısıyla Türk Dışişleri Bakanı *Tevfik Rüştü Aras* (1883-1973) ile *Mr. Grew*'nun müzakereleri sonucunda durum Amerika Birleşik Devletleri'nin istekleri doğrultusunda halledilmiştir.⁴³ Nihayet misyonerler bu ve benzeri yollarla halka daha rahat bir şekilde ulaşabilmişler, sıcak ilişkiler kurarak hedeflerini gerçekleştirmede ciddi adımlar atmışlardır.

Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan misyoner okulları ve kamu hizmeti sunan Amerikan kurumları bu hizmetlerinin yanında bir taraftan Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini sürdürürken bir taraftan da Osmanlı toplumunda ayrılıkçı fikirlerin uyanmasına ve gelişmesine zemin hazırlamışlar, isyan hareketlerinin yaşanmasına katkıda bulunmuşlar, terör faaliyetlerinin merkezi ve bu tür girişimlerinin destekleyicisi olmuşlar ve hatta zaman zaman bu tür hadiselerin bizzat içerisinde yer almışlardır. Milli Mücadele yıllarında ise gerek Ermeniler ve gerekse İngiliz ve Fransız işgal kuvvetleri ile tam bir işbirliği içerisinde olmuşlar, bu güçlere aleni ve gizli, doğrudan ve dolaylı, maddî ve manevî destek ve rehberlikte bulunmuşlardır. Bundan dolayıdır ki, misyonerler buldukları bölgede her ne kadar sadece ve sadece eğitim-öğretim faaliyetleri içerisinde bulunuyor gibi gözükmeye çalışmışlarsa da meydana gelen toplumsal huzursuzlukların ve bozulan asayişin en önde gelen nedenlerinden birisini teşkil etmişlerdir. Özellikle Protestan misyonerleri gayr-i Müslim unsura ve daha ziyade de Ermeni ve Rum azınlıklara temin ettikleri silah ve dağıttıkları menfi içerikli evraklarla bunları ihtilal ve isyana sevk etmişlerdir.⁴⁴ Osmanlı idaresi, Anadolu vilayetlerinde bulunan ve İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri menfaatleri doğrultusunda çalışan ve gayret sarf eden bu tür misyonerleri, mahalli asayiş bozmaya yönelik hareketlerinden dolayı sınır dışı etme yoluna gitmiştir.⁴⁵ Ancak Osmanlı idaresinin bu noktada başvurmuş olduğu tedbirlerin her zaman için başarılı olduğu ve iç barışı muhafaza edebildiği söylenemez. Bu noktada gerek Osmanlı idaresinin almış olduğu tedbirlerin ne derece başarılı olduğunu göstermesi bakımından ve gerekse meydana gelmesinde misyonerlerin oynadıkları rolü ve etkiyi belirtmesi açısından örnek olarak Urfa ve Van isyanları zikredilebilir.

1895-1896 yıllarında yaşanan Van Ermeni isyanlarını bastırmakla görevlendirilmiş bulunan Sadettin Paşa Ermeni isyanlarının zuhur etmesinin gerisindeki temel nedenlerden birisinin misyoner okullarının faaliyetleri ve izlemiş oldukları ders programlarının mahiyeti olduğunu dile getirmiş ve ayaklanmadaki rollerini şu şekilde açıklamıştır:

“Van’da on dört Ermeni mektebi vardır. Birisi Amerikan Protestanlarının diğerleri Ermenilerindir. Bunlardan yedisinin resmi izni yoktur. Fen derslerinden çok Ermenilik şuurunu kuvvetlendirecek Ermeni tarihi, edebiyatı, coğrafyası okutulmaktadır. İnançlarına göre, Rusya’nın Kafkas, Tiflis vilayetleri, Hazar denizine kadar olan yerler Ermenistan’ın bir parçası sayıldığı gibi İran’ın Azerbaycan vilayetleriyle Memâlik-i Şâhâne’nin Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır Harput, Sivas ve Adana vilayetlerini Ermenistan’dan saydıkları iş bu harita üzerinde görülmektedir. Köylerde dahi büyücek mektepleri vardır. Talebinin okuma hevesini arttırmak için bir yüzüne eski Ermeni krallarından birisinin resmini hakketmişler ve diğer yüzüne iyi çalışanlara bir imtiyaz alameti yapmışlardır. Erzurum’da dahi Sultanî karşılığı Samsaryan mektebi bulunduğu gibi Bitlis’te Amerikan mektebi vardır. Diğer yerlerde bulunan mektepler de bu mekteplerin aynı programlarını uyguladıklarından tahsillerinin gagesi fesat çıkarmak içindir.”⁴⁶

Sadettin Paşa’nın yukarıdaki ifadelerini teyit noktasında Trabzon, Merzifon, Erzurum ve İstanbul’da görev yapmış olan misyoner Edwin Bliss (ö. 1892) de bir kısım itiraflarda bulunmuş, Osmanlı coğrafyasında meydana gelen isyan ve ayaklanmaların gerisinde misyonerlerin, misyoner faaliyet, tahrik ve teşviklerinin olduğunu itiraf etmiştir.⁴⁷

1895 yılında İngiliz, Fransız ve Rus teşvik ve tahrikleri neticesi Urfa’da Ermeniler tarafından, büyük bir isyan çıkarılmıştır. İsyanın gerçekleşmesi ve sürmesinde burada bulunan Amerikan misyonerlerinin önemli bir payı söz konusu olmuştur. Urfa’da bulunan *Amerikan Yetimhanesi Müdürü Lesli* bu isyanın başlamasına neden olan ve onu yönlendiren şahıslardan biri olmuş, isyan eden Ermenileri desteklemek bakımından tarafsız olması gereken Amerikan bayrağının asiler tarafından isyan sırasında kullanılmasına imkan tanımıştır. Büyük güçlüklerle bastırılan Urfa isyanı sırasında sivil halk ve askeri birliklerden olmak üzere toplam üç yüz civarında şehit ve yaralı verilmiş, isyanda bulunan Ermeniler diğer bölgelere kaçmak zorunda kalmışlardır. İsyanın meydana gelmesindeki rolünün anlaşılması üzerine ise çareyi intihar etmekte gören Lesli, intihar etmeden önce geri-

ye bıraktığı *“Son Vasiyet”* adlı bir yazı ile suçunu itiraf etmiştir.⁴⁸

Urfa Amerikan Yetimhanesi’nin bu bölgedeki ve Osmanlı Devleti aleyhindeki olumsuz faaliyetleri sadece bu olayla sınırlı kalmamıştır. Milli Mücadele sırasında da aynı tarzda faaliyetlerde bulunmaktan ve olaylara karışmaktan geri kalmamıştır. Belki yeni ve eskiden farklı olanı bu ihanete Amerikan Yetimhanesi yanında *Urfa Amerikan Hastanesi*’nin de karışmış ve katılmış olması olmuştur.

Bu dönemde Urfa Amerikan Yetimhanesi bünyesinde Ermeni çocukları barındırılmakta ve müdürlüğünü, idaresinde dokuz rahibenin bulunduğu, *Bayan Holmes Carolin* yapmaktaydı. Milli Mücadele sırasında Urfa Amerikan Hastanesi Fransızlar tarafından *Kuvâ-yi Milliye* kuvvetlerine karşı bir üs olarak kullanılmış, yine buradan açılan ateş neticesinde *Kuvâ-yi Milliye* büyük kayıplar vermeğe⁴⁹ maruz ve mahkum bırakılmıştır.

Bayan Holmes, idaresinde bulunan kurumun kapılarını Fransız kuvvetlerine açmakla kalmamış, fakat aynı zamanda Türk’ü ve Türk gücünü küçümseyerek mağrur bir tavır sergilemiş, Kuva-yi Milliye hareketine muhalefet etmiş, bu hareketin önüne geçilmesi için, Urfa Mutasarrıfına bir de mektup yazmıştır. Türkleri *“haksız ve asi”* olarak değerlendiren ve yeren Bayan Holmes’in mektubunda yer alan aşağıdaki ifadeler Amerikan misyonerlerinin durumunu, bakış açılarını, Türk toplumuna ve geleceğine karşı ne düşündüklerini dile getirmesi bakımından önem arz eder:

“Gerçeği anlamayan ve halkının büyük bir kısmı okuma yazma bile bilmeyen bu şehrin kaderini kendi üzerine alanlar, dehşet verici bir sorumluluk altına girmiş oluyorlar..... Fransız kuvveti hakkında yanlış bilgi almışsınız. Paris’te bulunan yüksek meclis bile, Allenby’den⁵⁰ emir alıyor. Böyle büyük bir kişi, önemli noktaları tutmak için, bir avuç kuvvet göndermez... Siz, askeri eğitimden mahrum ve öteyi beriye etkisiz ateş eden askerlerinizle, mükemmel harp malzemeleriyle donatılmış ve Almanya’yı kendi hudutları içinde mağlup etmiş bir kuvveti yenemezsiniz... Yazıktır size...”⁵¹

Merzifon Anadolu Koleji müdürü Amerikalı misyoner Mr. White’a ait bir mektup, Amerikan misyonerlerinin ve eğitim kuruluşlarının Osmanlı topraklarında bulunmuş maksatlarını, Ermeni ve Rumlara karşı izlemiş oldukları politikayı, Ermeni isyanlarındaki rollerini ve benzeri hususları gayet açık bir şekilde ortaya koyması bakımından önem arz eder. Mr. White mektubunda şöyle demektedir:

"Hıristiyanlığın en büyük rakibi Müslümanlıktır. Müslümanların da en kuvvetlisi Türkiye'dir. Bu hükümeti ve memleketi devirmek için Ermeni ve Rum dostlarımızı terk etmemeliyiz. Hıristiyanlık için Ermeni ve Rum dostlarımız tarafından o kadar kan feda edildi ki, bunlardan bir çoğu İslamlara karşı mücadelede şehit oldular. Unutmayalım ki kutsal hizmetimiz sonuna kadar daha pek çok böyle şehit kanı akıtılacaktır. Alevilere de mezhep konusunda serbestlik tanırsak onlar da bize katılacaklardır. Bizim görevimiz, bu fırsatı kaçırmamak, gereğine uygun hareket eylemektir. Hıristiyanların şimdiye kadar görmüş oldukların zulümlere karşı onların zekatını ödeyecek bir ruh aşılmalıyız. Biz bunu şimdiye kadar yaptık ve başarılı da olduk⁵²."

Amerikan misyoner okulları bağlı buldukları devletin hukukuna riayet, toplumsal barışa sağladıkları katkı ve benzeri açılardan genel bir değerlendirmeye tabi tutuldukları ve bu noktada sicillerine bakıldığı zaman pek de parlak bir durum arz ettikleri söylenemez. Örneğin 1876 yılında eğitim faaliyetlerine başlamış olan *Antep Merkezî Türkiye Koleji* 1892 yılından itibaren Antep ve çevresinde meydana gelen olaylarla ilişki içerisinde olmuştur. Kolejde görev yapan bir kısım öğretim elemanları⁵³ ve öğrenciler ihtilal hareketleri içerisinde olan Ermeni örgütleriyle birlikte hareket etmişlerdir. Okul bu tür olaylara karıştığı için bir "nifak yuvası" olarak değerlendirilerek kapatılmış, 1915 yılında ise faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştır. Mütareke dolayısıyla her ne kadar okul 1921 yılında yeniden eğitim hayatına dönmüşse de çalışmaları fazla uzun ömürlü olmamış, 1924 yılında "sürgündeki kolej" kimliği ile Halep'e taşınmak zorunda kalmıştır.⁵⁴

Ermeni olaylarına karışması, porpaganda yapması veya Ermeni olaylarına sempati duyması nedeniyle suçlanan başka bir Amerikan misyoner okulu ise 1888 yılında Tarsus'ta öğretime başlayan *Aziz Pavlos Enstitüsü* olmuştur. *Aziz Pavlos (St. Paul's Institute)* Enstitüsü Osmanlı idarecileri tarafından Hıristiyanlık propagandası yapmak ve okul duvarlarını Yunan sempatisini simgeleyen bir renge boyamakla suçlanmış ve eğitim faaliyetlerine bu nedenle ara vermek zorunda kalmıştır⁵⁵

Aynı paraleldeki faaliyetleri ile dikkat çeken bir başka misyoner okulu ise *Uluslararası İzmir Koleji*'dir. İzmir'in Yunan işgali altında bulunduğu dönemde bölgede modern tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesi konusunda Uluslararası İzmir Koleji yetkilileri Yunan işgal kuvvetleri temsilcileri ile işbirliğinde bulunmaktan kaçınmamışlardır. Ancak Milli Kuvvetlerin Yunan İşgal Kuvvetleri'ni 1922 yazında Anadolu'dan sürüp çıkarma-

sı ve 30 Ağustos'ta kesin bir mağlubiyete uğratması ve dolayısıyla da İzmir ve çevresinde hakimiyetini tesis etmesi üzerine kolej Ankara'da kurulan yeni idare ile işbirliği yapmaya yönelmek zorunda kalmıştır.⁵⁶

Bu çerçevede üzerinde durulması gereken diğer bir okul ise *Konya Apostolik Enstitüsü*'dür. Konya Apostolik Enstitüsü *Muhterem Harutune Stephanos Jenanyan* tarafından 1894'te açılmış ve aynı yıl on beş öğrenci ile eğitime başlamıştır. Osmanlı idaresince resmen tanınması yahut resmî bir kurum hüviyeti kazanması ise ancak 1897 yılında söz konusu olmuştur. Konya Apostolik Enstitüsü, diğer derslere ilaveten, Ermenice, İngilizce, Fransızca, Yunanca, Latince, Almanca ve Türkçe'nin de öğretildiği yabancı dilde eğitim yapan bir Amerikan misyoner okulu olmuştur. Kurucusunun ifadesi ile bu okul "dinsel (evangelical), eğitimsel ve endüstriyel alanlardaki çalışmalarının yanında, Rumlara, Ermenilere ve herkese hiç bir karşılık beklemeden yardımda bulunan bir kolej yahut bir üniversite⁵⁷" olmuştur.

Amerikan misyoner okullarının toplum huzurunu bozmak ve eğitim dışı işlerle meşgul olmak noktasında ortaya koyduğu olumsuz örneklerden bir diğeri ise *Fırat Koleji*'ne ait olanıdır. Fırat Koleji 1895 yılında meydana gelen Ermeni olaylarından âzâde kalamamış, okul binalarından bir kısmı yanmış ve yağmaya maruz bırakılmıştır. Bu dönemde meydana gelen olaylarla her hangi bir alakası bulunmadığını beyan ederek uğramış olduğu zararı Osmanlı idaresine tazmin ettirme başarısını gösterebilen Fırat Koleji, her ne kadar masum ve mazlum bir portre çizmeye çalışmışsa da 1915 yılındaki olaylara karışmaktan geri durmamıştır. Bu hadise ise okul müdürü Ernest Riggs'in o günkü Osmanlı hükümetince sınır dışı edilmesine ve yaklaşık kırk yıldır faaliyetlerini sürdüren bu kurumun kapılarını hayata kapatmaya mecbur kalmasına neden olmuştur.⁵⁸

Eğitim faaliyetleri yanında bölücü faaliyetlerde bulunan Amerikan misyoner okullarına bir diğer örneği ise Bitlis'te bulunan okul oluşturmaktadır. Bitlis kasabasında eğitim kurumu olarak faaliyet gösterdiği bilinen *Amerikan Misyoner Mektebi*, diğer misyoner okullarına nispetle fiziksel büyüklüğü ve etkinliği bakımından daha alt derecede olmakla birlikte Bitlis Ermenilerine yeteri derecede kaynaklık etme başarısını gösterebilmiştir. Bitlis Ermenileri, Diyarbakır, Erzurum ve Van'da olduğu gibi bir kısım bölücü ve yıkıcı Ermeni kaynaklarından talimat almamışlarsa da Bitlis'te bulunan Amerikan Misyoner Mektebi'nin rolü ve önemi farklı olmuştur. Çevre köylerden Bitlis'e gelerek bu okulda tahsil gören Ermeni asıllı kız ve erkek öğrencilerin aldıkları eğitim neti-

cesinde zihinleri bulandırılıp, beyinleri Osmanlı idaresine muhalif ve menfi fikirlerle doldurulduktan sonra mezun edilmişlerdir. Böyle bir eğitim tarzı, mezuniyet sonrasında bu gençleri, buldukları vilayetin her köşe ve bucağına dağılarak menfi düşüncelerini muhataplarına aktarmaya ve devlete karşı itaatsizlik duygu ve düşüncesini yaygınlaştırmaya sevk etmiştir. Neticede Bitlis ve çevresinde yaşayan Ermeniler birtakım ümitlere kapılarak "Tekâlif-i Emiriye" gibi yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınmışlar, "Evveli Şam, ahiri de Şam'dır. Buralardan çıkıp gitmelisiniz" gibi söz ve davranışlarda bulunarak bölgede yaşayan Müslüman nüfusu rahatsız ederek sadakat ve selametten ayrılmışlardır.⁵⁹

Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan misyonerlerin gücünü ve Amerika'nın misyonerlere verdiği önemi göstermesi ve buna mukabil Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu vaziyeti de bütün çıplaklığı ile sergilemesi bakımından 1895 yılında meydana gelen şu olay da oldukça ilginçtir: 1895 senesinde meydana gelen olaylar neticesinde Amerika tebaasına ait bir kısım emlak yanmış ve tahrip olmuştur. O günkü Amerikan idaresi Ermeni olayları neticesi zarar gören tebaasının mağduriyetlerinin giderilmesi konusunda Washington seferati vasıtasıyla Osmanlı hükümetine müracaatta bulunmuştur.⁶⁰ Osmanlı hükümetinin yapılan talebe ciddi bir yaklaşım sergilememesi ve tazminat ödemekten sarfı nazar etmesi iki devlet arasında ihtilafa yol açmış, o günkü Amerikan idaresi, misyonerler için talep ettiği tazminatın elde edilmesi noktasında zecri tedbirlere başvuracağını ifade etmiştir.⁶¹ Bu gelişme üzerine Osmanlı idaresi ise geri adım atmak zorunda kalmıştır.

Aynı dönemlerde Amerikan misyoner okullarının bölücü faaliyetlerinin bir diğer çarpıcı örneği de Merzifon'da yaşanmıştır. 19. asrın ikinci yarısında Merzifon ve çevresinde eğitim faaliyetlerine başlayan Amerikan misyonerleri bu çalışmalarını gayri resmî olarak 1886 tarihinde açtıkları *Anadolu Koleji* ile bir adım daha geliştirmişlerdir. İleriki yıllarda ciddi problemlere neden olacak olan bu kolejin resmî bir hüviyet kazanması ise ancak 1899 yılında⁶² söz konusu olabilmektedir.

Merzifon'da Ermeniler, "Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi" veya "Merzifon Fesat Komitesi" diye anılan bir cemiyet kurmuşlardır. Bu cemiyetin başkanlığını Merzifon Anadolu Koleji öğretmenlerinden biri olan Protestan Ermeni *Karabet Tomayan* yapmıştır. Cemiyetin katipliğini ise yine aynı okulda öğretmen olarak bulunan Protestan mezhebine mensup *Ohannes Kayayan* yürütmüştür.⁶³ Ohannes Kayayan bununla da kalmayıp, diğer Ermeni arkadaşları ile memuriyetini kötüye kulla-

arak Ermenilerin gizli ve zararlı haberleşmelerine aracılık etmiş,⁶⁴ yine Anadolu Koleji hocalarından olan *Karabet Tomayan* ve bir başka Ermeni *Baron Meleh*, ile *Vahram* takma adını kullanarak haberleşme⁶⁵ yoluna gitmiştir. Ayrıca Merzifon Anadolu Koleji'nde öğretmenlik yapan *Karabet Tomayan* ve *Ohannes Kayayan* Osmanlı Devleti tebaasından olmalarına rağmen devlet aleyhinde neşriyatta bulunmaktan ve bunların dağıtımını yapmaktan geri kalmamışlardır.⁶⁶

Tesis edilen bu cemiyet tarafından asayişin bozulması yolunda Müslüman kıyafetinde eşkıya çeteleri oluşturulmak, ateşli silahlarla yangın çıkarmak ve adam öldürmek gibi cinayetler yapılmasına karar verilmiştir.⁶⁷ Bundan dolayıdır ki *Merzifon İhtilal Komitesi*, bazı kimselere komite mührüyle mühürlenmiş bir talimat varakası ile kendilerini yetkili icra memuru olarak görevlendirmiş, kendilerini tasallutta bulunmaya sevk etmiştir. Böyle bir görevlendirmeden cesaret alan kişiler örneğin *Develi* (Kayseri) civarında, Osmanlı postalarına saldırmışlar ve zaptiyesini öldürerek postada bulunan para ve kıymetli eşyalara el koymuşlardır.⁶⁸

1893 yılı başlarından itibaren Ermeni ihtilalcileri, diğer fesat cemiyetleri ile istişare ve müzakerelerde bulunarak, nihai olarak *Tomayan* ve *Kayayan*'ın planları dahilinde Osmanlı Devleti'ne karşı ihtilal hazırlıklarına başlamışlardır.⁶⁹ Anadolu'da böyle bir isyan çıkarmak ve bu hareketi yaygınlaştırmak suretiyle Avrupa devletlerinin dikkatlerini kendilerine ve meselelerine çekmek ve müdahalelerini temin etmek istemişlerdir. Böyle bir isyan için bir yıl öncesinden harekete geçmişler, Atina'da hazırlanan bildirimleri ve talimatları oradan İstanbul'a ve Anadolu'ya göndermeye başlamışlardır. Bu hareketin Anadolu'da yönetilip yönlendirildiği merkez ise, aşağıda da belirtileceği üzere, Merzifon'da Anadolu Koleji olmuştur.

İsyan hareketi, Merzifon, Yozgat, Çorum, Amasya, Kayseri, Develi (Kayseri), Boğazlıyan (Kayseri), Aziziye (Pınarbaşı - Kayseri), Talas (Kayseri) ve daha bazı kasabalarda 6 Ocak gecesi patlak vermiştir. Amerikan misyonerlerinden destek gören Ermeniler, başta Anadolu Koleji duvarları olmak üzere Amasya, Merzifon, Çorum, Tokat, Yozgat, Ankara ve Diyarbakır'da bir kısım yerlere Osmanlı Devleti ve idaresi aleyhinde ilanlar asmak suretiyle faaliyetlerine hız vermişlerdir. Bu ilanlarda, daha ziyade doğrudan doğruya padişahın şahsı ve idaresi hedef alınmış, acziyeti üzerinde durulmuş, İngiltere ima edilerek, büyük bir Müslüman nüfusu idaresinde bulunduran büyük bir devletin yakında yardıma geleceğini bildiren ifadelerle yer verilmiştir. İlanların kendilerinin

eseri olmadığını göstermek, kendilerini kamufle edebilmek ve suçlamaları kolayca reddedebilmek için ise ilanların altına imza yerine, "Vatansever İslamlar Komitesi" cümlesini yazmışlardır.

Bu gelişmeler üzerine, adı geçen şehirlerde şüpheli görülen bir kısım Ermeniler Osmanlı idari makamlarınca tutuklanmışlardır. Tutuklamalara ilaveten Protestan misyonerlerinin zarar ve ziyanlarına nihayet vermek üzere de bir komisyon teşkil edilmesine karar verilmiştir.⁷⁰ Ancak tutuklu Ermeniler bu ilanların kendileri tarafından değil, bir kısım Müslüman şahıslar tarafından asıldığını iddia etmişlerdir. O dönemde bir misyoner olan *Max Balian* bu ilanların kendisi tarafından asılmış olduğunu yıllar sonra itiraf etmiş, dolayısıyla misyoner, Rum ve Ermeni işbirliği ve Osmanlı idaresine karşı izlemiş oldukları menfi politikaları bugün bir kez daha kesinleşmiştir.⁷¹

Merzifon, Kayseri ve Yozgat havalisinde isyan hareketlerinin başlaması ile Avrupa basını konuya yakın bir alaka duymuş ve özellikle İngiliz gazeteleri sütunlarında "Ermeni katliamı" iddia ve suçlamalarına geniş derecede yer vermişlerdir. Ayrıca Anadolu'nun bir çok yerinde Ermenilerin nüfus bakımından çoğunlukta oldukları, dolayısıyla bu tür yerlerde Ermenileri ön plana çıkaracak ayrı bir yönetimin oluşturulması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan, Merzifon'da bozgunculuk suçlamasıyla tutuklanıp muhakeme olunmak üzere önce Sivas'a götürülmüşlerdir. Ancak *Sivas Müdde-i Umumiliğince* muhakemenin adilane bir surette ifası için mezkur şahıslar Ankara'ya sevk edilmişlerdir.⁷²

Tomayan Karabet'in tutuklanması üzerine hanımı bayan Lusi İngiltere ve İsviçre'de Osmanlı hükümeti aleyhinde birtakım faaliyetler içerisine girmiştir.⁷³ Ankara mahkemesince Ermeniler hakkında verilen kararlardan dolayı Londra'da neşredilen *Pall Mall Gazette* ve *Daily News* gazeteleri ise Osmanlı Devleti aleyhinde menfi neşriyat yapmaya başlamışlardır.⁷⁴

Bu arada Londra'da *Protestan Cemiyeti* vekilleri tarafından bir miting yapılmıştır. Mitingde konuşma yapanların başında gelenler ise Ankara'da misyoner olarak faaliyet gösteren doktor *Herrick* ile yine Amerika misyonerlerinden *Mösyö Dayvayet* olmuştur.⁷⁵ Bu toplantıda ayrıca "Ermeni Hıristiyanlarını Müdafaa Komitesi" adıyla bir komite teşkil olunmasına ve parlamento azasıyla Hıristiyan kiliseleri vekillerinden oluşan bir heyetin mahkum edilen Ermenilerin serbest bırakılmalarını temin etmek üzere 1894-1895 yıllarında İngiltere başbaka-

nı olan *Lord Archibald Philip Primrose Rosebery* (1847-1909)'den bir mülakat elde etmeye çalışmalarına ve diğer bir mitingin yakın bir zamanda yapılması için davette bulunulmasına karar verilmiştir.⁷⁶

Ankara İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesince 20 Mayıs 1893'de icra kılınmaya başlanan muhakemede Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan'ın Osmanlı hükümeti aleyhinde faaliyetlerde bulunmak, *Hınçak İhtilal Komitesi* adıyla Merzifon, Kayseri, Yozgat, Talas (Kayseri), Gemerek (Kayseri) kasabaları ve sair yerlerde birer komite teşkil edip Ermeni cemaatinin zihinlerini bulandırmak, yol kesmek ve adam öldürmek gibi birtakım hareketlerde bulunmak ve bir kısım yerlere afişler asmak gibi fiillere cüret etmek, bu işlere öncülükte bulunmak veya teşvikçisi olmak fiilleriyle⁷⁷ suçlanmışlardır.⁷⁸

Muhakemelerine başlanılan Ermenilerden 15'i suçlarını itiraf etmiş,⁷⁹ netice itibarıyla 15 isyancı idama, 30 isyancı da çeşitli hapis cezalarına çarptırılmış,⁸⁰ karara dair mahkeme ilâmı *Ceride-i Mehâkim*'de yayımlanmıştır.⁸¹

Hapis cezasına çarptırılanlar Trablusgarp, Akka ve Rodos'a gönderilmek üzere⁸² işlemlerine başlanmış, idam cezasına çarptırılanlardan ise dış baskılardan dolayı ancak beşi idam edilebilmiştir.⁸³ Örneğin Tomayan ve arkadaşlarının daha muhkeme olunmalarına başlanmadan evvel o tarihlerde *Evangelical Alliance*'in genel sekreteri *Mr. A. J. Arnold* 20 Nisan 1893'te *Daily News*'e bir yazı göndermiştir. Yayımlanan bu yazıda Mr. Tomayan (*Thoumaian*), arkadaşları ve tutuklu diğer Amerikan misyonerlerinin adilane bir surette muhakeme olunacaklarından endişe ettiğini dile getirmiş ve duyduğu rahatsızlığı ortaya koymuştur. Tomayan ve yandaşlarınınca sebebiyet verilen olayları gayet normal şeyler ve hatta bir hak olarak görüp Osmanlı Devleti'nden altına imza koyduğu anlaşmalar gereği din hürriyetine saygı göstermesini istemiştir.⁸⁴

Yine Ankara mahkemesinde suçlu bulunarak ceza-ya çarptırılan Ermenileri savunmak üzere İngiliz Protestanları *Exter Hall*'de gösteri yapmışlar ve İngiliz kamuoyunu bu yönde harekete geçirmek istemişlerdir.⁸⁵ Yine Londara'da *Stefanilerin* gerçekleştirdiği mitingde Ankara'da idama mahkum edilen Tomayan ve Kayayan ile diğer 15 Ermenin affedilmeleri hususunda padişah-tan istirahat olunması konusunda ittifak edilmiştir.⁸⁶

Öte yandan İngiltere maslahatgüzarı Babiali'ye gelerek Ankara'da hapsedilen Ermenilerin mahkemesinde adliye heyetinin adilane hareket etmemesinden dolayı İngiliz kamuoyunun heyecan içerisinde olduğunu belirtmiştir.⁸⁷ Lord Rosbery, İngiliz kamuoyunun içinde bu-

lunduğu heyecanın İngiliz hükümetince izale edilmesinin veya bunlara mukavemet gösterilmesinin mümkün olmadığını, dolayısıyla siyasî suçlardan dolayı mahkum edilenlerin affedilmelerinin iyi bir tesir hasıl edeceğini dile getirmiştir.⁸⁸ Osmanlı makamları ise maslahatgüzarı bir kısım münasip cevaplarla ikna ve durumu idare etmeye çalışmışlardır.⁸⁹

Yine Merzifon meselesinden dolayı *İngiltere Avam Kamarası* azasından bazıları Tomayan ve Kayayan'ın affedilmeleri için Osmanlı Hariciye Nezareti'ne ve hatta Sultan II. Abdulhamid'e bizzat müracaatta bulunmuşlardır.⁹⁰

Başta İngiltere olmak üzere, bir kısım Avrupa devletlerinin yargılamayı daha baştan itibaren yakından takip etmeleri ve verilen cezadan duydukları memnuniyetsizliği her fırsatta dile getirmeleri dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne karşı oluşan olumsuz havayı bertaraf etmenin bir yolu olarak siyasî suçtan dolayı idam cezasına mahkum edilenlerin cezaları padişah tarafından küreğe çevrilmiş, böyle bir uygulama ile, öncelikle İngiltere olmak üzere, bir kısım siyasî çevrelerde olumlu bir hava meydana getirilmek istenmiştir.⁹¹ Nihayet Ankara'da idama mahkum edilmiş iken İngiltere ve bir kısım misyoner kuruluşlarının girişimleri ve Sultan II. Abdulhamid'in uzlaşmacı tavrı neticesinde nihayet genel bir af çıkmış ve Tomayan ve Kayayan'ın bir Avrupa ülkesine gönderilmek üzere sınır dışı edilmelerine karar verilmiştir.⁹² Katil suçuyla muhakeme olanların idamına ve siyasî cürümlerden dolayı idama mahkum olanların ise sekizer sene küreğe konmalarına ve o nispette de diğer mahkumların cezalarının hafifletilmesine irade sadır olmasından⁹³ sonra İngiltere ve diğer devletler tarafından yapılan itiraz ve şikayetler bir süre için ortadan kalkmıştır.⁹⁴

Sultan II. Abdulhamid'in uzlaşmacı diye nitelendirildiğimiz bu tavrı esasen bir mecburiyet neticesinde meydana gelmiştir. İstanbul'daki İngiliz temsilcisi Babı-ali'ye gelerek İngiltere'deki *St. James kabinesinin* yapılan muhakemeyi kabul etmeyeceğini açıkça ifade etmiştir.⁹⁵ Nihayet bir müddet sonra, idama mahkum edilmiş olan⁹⁶ Tomayan ve Kayayan Avusturya bandıralı bir vapurla *Brindiz'e* gönderilmişlerdir.⁹⁷ 19 Temmuz 1893 tarihinde Londra'ya varışlarında ise İngiltere tarafından büyük bir debdebe ile karşılanan Tomayan ve Kayayan⁹⁸ adlı bu iki şahıs, sonraki tarihlerde, Hınçak Cemiyeti içerisinde etkinliklerini daha geniş bir şekilde devam ettiren isimler olmuşlardır.⁹⁹ Bu olaylar sırasındaki tahrik ve teşviklerinden dolayı Amerikan elçiliği bundan sonra siyasî işlerle uğraşmamaları yolunda Amerikan *Board* misyo-

nerlerine tebligatta bulunmuş ve uyarılmış ise de¹⁰⁰ bu uyarının bizatihi kendisinin formaliteden ibaret bulunması, ayrıca Amerikan sefaretlere ve sefaret görevlilerinin bizzat böyle bir uğraşı içerisinde olmaları dolayısıyla uyarının fazla bir caydırıcılığı olmamıştır.

Merzifon Anadolu Koleji'nde yürütülen siyasî faaliyetler sadece zikredilenlerle sınırlı kalmayacaktır. İlerleyen yıllarda başka faaliyetler içerisinde de okulun adı geçecektir. Zira Osmanlı Devleti'ni kendi nüfuzları altına almak, sömürmek ve nihayet parçalamak noktasında bu yönde öteden beri süregelen misyoner çabaları Birinci Dünya Savaşı akabinde de Amerikan-İngiliz işbirliği ve bunların himayesindeki Rumlar ve Ermeniler ile merkezî bir faaliyet çerçevesinde,¹⁰¹ yoğun bir tarz ve şekilde devam etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, Merzifon Anadolu Koleji'nin savaş sahası içerisinde bulunmasından dolayı, 10 Mayıs 1916 tarihinde okul binalarına *İttihat ve Terakki* hükümetince el konulmuştur. Ancak bu kapatma keyfi bir kapatma olmamıştır. El konulan misyoner binalarında, cepheden gelen yaralı askerlerin tedavilerini sağlamak amacıyla *Merzifon Şifa Yurdu* kurulmuştur. Yani kolej binaları bir askeri hastaneye dönüştürülerek kapatılmıştır.¹⁰² Bu kapatılma savaşın sonuna kadar devam edecektir. Nihayet okul, 1 Ekim 1919'da 11 öğretim elemanı ve 150 öğrenci ile yeniden öğrenime açılacaktır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Üçüncü Kolordu mıntıkası dahilinde bulunan Merzifon bir kısım tertip ve bahaneler neticesinde¹⁰³ işgal edilmiş, İngiltere adına burada bir subay, 250 nefer, dört hafif makineli tüfeğe sahip bir bölük görev almıştır. Merzifon Anadolu Koleji'nin bu tarihlerde en yetkili ismi *Mister Getchell*'dir. Zira Mister Getchell aynı zamanda Amerika siyasî temsilciliği görevini de üstlenmiş, dolayısıyla hem eğitim işleriyle ve hem de siyasî faaliyetlerle meşgul olmuştur.

İngiltere Merzifon'u işgal altında tuttuğu günlerde, bir taraftan Amerikan misyonerleri ile işbirliği yaparken diğer taraftan ise burada yaşayan Rum ve Ermeni nüfusunun azami derecede yararlanma yoluna gitmiştir.¹⁰⁴ Hatta Ermeni ve Rumların yardımları ve rehberlikleri sayesinde Gümüşhacıköy'ü kazasına bağlı olup çevrede şekavet ve siyaset ocağı diye tanınmış bulunan Karaköy adındaki büyük Rum köyünü teşkilatlanma bölgelerinden biri haline getirmişlerdir.¹⁰⁵

Merzifon'da bulunan İngiliz subayları faaliyetlerini sürdürmek noktasında Anadolu Koleji'nden azami derecede istifade etmişler, bu okul ve mensupları ile daimi bir ilişki içerisinde olmuşlardır. Örneğin İngilizler, Mer-

zifon Anadolu Koleji eşyası adı altında koleje her gün on beş yirmi araba yük getirmişlerdir. Önceleri getirilen sandıkların içerisinde ne olduğu konusunda Türk makamlarının her hangi bir bilgisi olmamıştır. Ancak daha sonra, karşılaşılan güçlülere rağmen, yapılan araştırma neticesinde bunların silah ve teçhizat olduğu ve bunlarla Ermenilere yardım edildiği anlaşılmıştır.¹⁰⁶ *Dokuzuncu Ordu Kıtaat Müfettişi Mustafa Kemal*'in Harbiye Nezareti'ne göndermiş olduğu 6.6.35 şifre ve 76 numaralı istihbaratta yukarıda ifade edilen durum bir kez daha teyit edilmiş ve Merzifon'daki dört İngiliz subayının Anadolu Koleji'nde toplandıkları, Merzifon ve havalisinde komitacılık teşkililiye uğraştıkları ve bölge ile ilgili bir kısım kararlar aldıkları, diğer bir ifade ile komitacılık ile meşgul oldukları şüphesini duyduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷ Merzifon Anadolu Koleji'ne getirilen eşya sandıklarına Mustafa Kemal de muttali olmuş, sandıklar üzerinde *Ottoman Amerikan* yazısının yer almasından dolayı bunların silah olduğundan şüphe ve endişe etmiştir.¹⁰⁸

Sandık yüklü bu kabilelerin Merzifon'a yaklaşınca üç kısma ayrılarak muhtelif fasillarla kasabaya girmeleri ve Merzifon'da bulunan İngiliz askerlerinin bir kısmının silahlı olarak güzergaha taksim edilmeleri bu şüpheyi takviye etmiştir.¹⁰⁹ Dolayısıyla da Mustafa Kemal'in bu sandıkların mahiyeti hakkındaki şüphe ve endişesi ve içlerinde silah olduğu yolundaki kanaati, daha sonraki bilgiler ışığında, doğru çıkmıştır.¹¹⁰

İngilizlerin Merzifon bölgesine ve burada da Anadolu Koleji'ne silah sevkiyatı yanında Ulukışla yoluyla Sivas ve Elazığ'a gelen Amerikan heyeti de Kızıl Haç Cemiyeti ile işbirliği yaparak beraberlerinde, kapalı sandıklar içerisinde çok sayıda makineli tüfek ve silah sevk etmişlerdir.¹¹¹

Amerikan siyasi desteğine zaten öteden beri sahip olan, bölgenin işgal edilmesi ile diğer işgalci kuvvetlerin de fazladan siyasi desteğine kavuşan Merzifon Anadolu Koleji ve mensupları bu gelişmeler üzerine olumsuz faaliyetlerine daha bir hız vermişler ve hatta bunu aleni ve endişesiz bir surette uygulamaya başlamışlardır. Örneğin Kolej hocalarından *Mister Getchell*, refakatinde bir subay ve silahlı 25 kadar İngiliz askeri ile birlikte 15 Mayıs 1919'da Gümüşhacıköyü'ne gelmiş ve hükümet konağı salonunda hükümet memurlarını toplayarak: "*Biz galibiz, siz mağlupsunuz. Her ne emrederek icra edeceksiniz*" tarzında bir konuşma yapmıştır. Bunun üzerine dinleyiciler arasında yer alan Müftü Efendi: "*Biz galip mağlup bilmeyiz. Hükümetimiz tarafından verilecek emre itaat mecburiyetindeyiz*" demiştir. Ayrıca *Mister*

Getchell kazada bulunan Müslüman olmuş tüm Ermenileri Kiliseye toplayarak giymekte oldukları Müslüman elbiselerini çıkarmalarını söylemiş, Müslümanlarla evli bulunan Ermeni kadınların da tekrar kendi dinlerine dönmelerini istemiştir.¹¹²

Amerikan misyonerleri ve misyoner okullarının Osmanlı topraklarında sürdürdükleri olumsuz meşguliyetlerden bir diğerini ise *Pontusculuk* faaliyetleri oluşturmuştur. Bu çerçevede 1892 yılından itibaren, yurt dışında basılan ve Rumları isyana teşvik eden çeşitli bildiri ve yayınların muntazam bir şekilde dağıtılabilmesi için Pontus adlı bir teşkilatın kurulduğu görülür. Samsun, Trabzon, Giresun, Batum, Kayseri, Yozgat, Çorum şehirleri ve diğer bazı yerler Pontus teşkilatının hareketli ve önde gelen merkezleri arasında yer almıştır.¹¹³ Merzifon ise, Samsun limanına yakın olması dolayısıyla, bu teşkilatın merkezi olarak seçilmiştir.

Merzifon Anadolu Koleji'nin müteveli heyeti *American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM)*'in kendi mensupları arasından seçtiği on Amerikalı misyonerden oluşmuştur. Okulun Merzifon'daki yönetim kurulu ise yine on kişiden meydana gelmiştir. Ancak bu on üyenin beşi Amerikan misyonerlerinden, diğer beş üyesi ise *Pontus Protestan Birliği Üyesi* olan kişilerden seçilmiştir.¹¹⁴ Dolayısıyla kolej mensupları ile Pontus Cemiyeti üyeleri bir birinden ayrılmaz bir bütün halinde, aynı idealler ve hedefler için çalışır bir durum arz etmişlerdir.

Pontus ismi, kuzey Anadolu'da eski bir bölgeye verilen addır. Bu bölge milattan önce birinci yüz yılda Roma hakimiyetinde kalmıştır. Milattan önce dördüncü asrın sonunda bağımsız bir *Pontus Krallığı* kurulmuş ve başkentini bugünkü *Amasya* oluşturmuştur. Milattan önce ikinci ve üçüncü asırlarda ise Pontus Krallığı, başkenti *Sinop* olmak üzere yeniden şekillenmiştir. Pontus Krallığı en kudretli çağına *Mithradates VI Eupator (MÖ. 115-63)* zamanında ulaşmıştır. Ancak bu dönem aynı zamanda, takip etmiş olduğu genişleme siyaseti neticesi *Roma İmparatorluğu* ile çatışmaya girmesi dolayısıyla, Roma'nın bir parçası haline geldiği bir dönem de (MÖ. 63-62) olmuştur.¹¹⁵

Ermeniler Trabzon'u hayal ettikleri *Büyük Ermenistan*'ın bir parçası sayarken Rumlar ise bu bölgede bir Rum Pontus devleti kurmak için büyük gayret içine girmişlerdir. Trabzon ve havalisinin Birinci Dünya Savaşı sırasında yaklaşık iki yıla yakın bir süre (14 Nisan 1916 – 24 Şubat 1918) ile Rus işgalinde kalmasından ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise Samsun ve havalisinin İtilaf devletleri tarafından işgal edilmiş olmasından cesaret

alan ve öteden beri Osmanlı idaresi aleyhinde çalışmaktan, propaganda yapmaktan ve eşkıyalıkta bulunmaktan geri kalmayan ve kendilerini eski Pontus Krallığı'nın mirasçısı sayan yerli Samsun Rumları ve Rum çeteleri, İttifak devletlerinin yardımına da güvenerek, Karadeniz'de yeniden bir Pontus Cumhuriyeti ilan etmek amacıyla teşkilatlanmaya başlamışlardır. Pontus teşkilatı, yerli Rum aydınlarının katkıları ve çalışmaları yanında İstanbul'dan gelen ve kendilerine müfettiş adı verilen Yunan siyasi memurları tarafından da desteklenmiş, düzene konarak genişletilmiş ve yapılan bu çalışmalar neticesinde bir teşkilat ortaya çıkmıştır. Oluşan bu teşkilat, kuvvet bulup gelişme yolunda, Yunan hükümetinin de hatırı sayılır ödenek ve harcamalarına muhatap olmuştur.

Rumlar *Pontus Cumhuriyeti*'ni gerçekleştirme noktasında, *Rum Patrikhanesi*'nin tahsis ettiği ödeneğin de sağladığı rahatlıkla, öncelikle kıyıları ve özellikle Samsun'u tahkim etmek, buralarda Rum nüfusunu belli sayıya ulaştırmak üzere harekete geçmişler ve diğer bölgelerden ve hatta Rusya'dan Rum göçmenlerin adı geçen bölgeye gelmelerini sağlamışlardır. Bu yöndeki çalışmalardan sonra Rum çeteleri ile çevrede bulunan Müslüman köylere saldırmışlar, yol kesmek, adam öldürmek ve mal gasp etmek suretleriyle bölgede asayiş ihlal etmeye başlamışlardır. Böyle bir tutumla ateşkesin özel maddelerine dayanmak ve dolayısıyla da dış müdahaleyi davet etmek, arkasından ise genel bir ayaklanma ile Karadeniz'de, Kastamonu ve Sivas'ın da içinde olduğu, Pontus Cumhuriyeti'ni ilan etmek istemişlerdir. Bu noktada, *Samsun Rum Metropolitliği*'ne atfettiği ehemmiyetten dolayı gerek Rusya'dan ve gerekse *İstanbul Patrikhanesi* aracılığıyla sağlanan maddi, *Averof Zirhlisi* vasıtasıyla sağlanan askeri destek dolayısıyla Yunanistan'dan büyük ilgi ve alaka görmüşlerdir. Moral desteği ise İngiliz siyasi temsilcisi *Sulter*'in himayesi altında metropolithane ve Rum kulüplerinde sık sık verilen konserlerde bulmuşlardır.

Pontus Cumhuriyeti kurma çabalarına, işgal kuvvetlerinin Anadolu'yu terk etmek zorunda kalmaları üzerine önce set çekilmiş, alakalı şahısların takibata uğramaları sonucunda ise duraksama dönemi başlatılmış ve nihayet önderlerinin ve teşvikçilerinin *İstiklâl Mahkemeleri*'nde yargılanmaları ve cezalandırılmaları sonucu bu bölgedeki faaliyetlere tamamıyla son verilmiştir.¹¹⁶

Yukarıda kısaca özetlenmeye çalıştığımız faaliyet ve gayretler çerçevesinde Merzifon'da bir Pontus Cemiyeti kurma çalışması söz konusu olmuştur. Bahsi geçen faaliyetlerin yürütüldüğü tarihlerde Merzifon, idarî açıdan Sivas vilayetine bağlı olup bir kaza durumunda bulunmaktaydı.

1904 yılında Merzifon gençlerinin girişimi, Merzifon Anadolu Koleji müdür ve öğretmenlerinin yardım ve iştirakleri ile adı geçen kolej içerisinde bir *Pontus Kulübü* kurulmuştur.¹¹⁷ Amerikan misyonerlerinin öncülüğü ve yönlendirmeleri ile kurulan bu kulüp yine Amerikan misyonerlerinin himayeleri altında faaliyetlerini sürdürmüştür ve geliştirmiştir.¹¹⁸

Misyoner ve onlarla işbirliği içerisinde bulunan Ermeni ve Rumların olumsuz faaliyetlerinde hangi noktaya varmış olduklarını göstermesi ve *Merzifon Anadolu Koleji* için bir dönüm noktası oluşturması bakımlarından bu dönemin en önemli olaylarından birisi *Zeki Ketani Bey*'in öldürülmesi hadisesi olmuştur denebilir. O dönemde meydana gelen bu olaylar, Anadolu Koleji'nin kapatılmasının alt yapısını oluşturmuştur. Kolejin aranması ise kapatma kararını hızlandıran hadiselerin başında gelmiştir:

Zeki Ketani Bey mezkur kolejde Türkçe öğretmeni olarak görev yapmaktaydı. Ancak 1921 yılı Şubatı'nın ilk günlerinde bir suikast sonucu öldürülmüştü¹¹⁹ ve cesedi kolej civarında bulunmuştur. Zeki Ketani Bey'in niçin öldürüldüğü konusunda kesin bir bilgi elde edilememişse de Pontus Cemiyeti mensuplarının tek tek tutuklanmaya başlanmalarına Zeki Bey'in ihbarının neden olduğu varsayımı dolayısıyla katledildiği muhtemel görülmüştür.¹²⁰

Merzifon'daki Amerikan hastanesiyle kolej içerisinde toprak altında gizli yollar ve depolar bulunduğu ve ara sıra otomobiller ile getirilen top ve tüfek gibi silahların ve cephanelerin buraya gizlendiği ve hatta zaman zaman silahlı Hıristiyan köylülerin koleji sığınak olarak kullandıkları, özellikle hastane heyetinin Tavşandağı'nda Hıristiyan köylülerle sıkı ilişkiler içerisinde oldukları ihbar edilmiştir. Bu ihbar üzerine genel silah araması ve toplanması sıralarında kolejin dahi usul üzere araştırılması için *Merkez Ordusu Komutanlığı* tarafından 5. Fırka Kumandanlığıyla Amasya Mutasarrıflığına özel emirler verilmiş, durum aynı zamanda hükümet merkezine de arz olunmuştur. Soruşturma durumu hakkında merkezî hükümet ile Merkez Ordusu Kumandanlığı arasında geçen haberleşme sonucunda *Bakanlar Kurulu kararıyla* kolejin aranması Merkez Ordusu Kumandanlığı'na bildirilmiştir.¹²¹

Yapılan bu ihbar ve verilen emir üzerine 16 Şubat 1921 tarihinde Merzifon kolej ve hastanesinde arama yapılmış, ancak bu arama, *Bakanlar Kurulu*'nun *Genelkurmay Başkanlığı*'ndan *Ordu Komutanlığı*'na iletilen kararı gereğince gayet nazik bir şekilde gerçekleştirilmiştir.¹²²

Arama neticesinde silah ve cephane bulunamamış ise de Kolej içerisinde 1904 tarihinden beri kurulmuş olan *Pontus Kulübü* adıyla bir kulübün bulunduğu tespit edilmiş, 2 çuval Rumca ve İngilizce evrak ve defterlerin yanında, ayrıca bu kulübe dair yönetmelikle, mühürler, Yunan bayrakları ve Pontus arması, Osmanlı silahları ile donatılmış ve gurup halinde okulda çekilmiş birtakım fotoğraflar ve bir kısım önemli evrak elde edilmiştir.¹²³ Ele geçirilen yönetmelikten anlaşıldığı kadarıyla Pontus Kulübü'nün hedefi Rumları Yunan emellerine ve Pontus hükümetinin diriltmesine teşvik etmek ve bu yönde faaliyette bulunmak olmuştur.¹²⁴ Anadolu Koleji'nde ayrıca Osmanlı Devleti aleyhinde şikayetlerin ve Amerikan vatandaşlığına kayıt ve kabul ricasının dile getirildiği bir mektup ile kolej yetkilileri ile ilişki içerisinde olduğu anlaşılan 6. *Fırkadan Yüzbaşı Mehmet Ali Efendi* ile emekli iken silah altına alınarak *Mecitözü* şubesine memur edilen alay katibi *Ali Rıza Efendi*'nin hükümet memurları aleyhinde uydurma sözleri içeren mektupları bulunmuştur.¹²⁵

Ayrıca yapılan aramalar sırasında, Merzifon Anadolu Koleji'nin burada öğrenim gören gençler ile diğer Rum ve Ermeni gençlerinin Avrupa'ya kaçırılmalarına aracılık ettiği de ortaya çıkmıştır. Aramalarda kolej müdüriyeti ile Samsun'daki Amerika temsilcisi arasında yapılan yazışmalar ve konuya dair evraklar ele geçirilmiştir.¹²⁶

Anadolu Koleji'ne ilâveten Tokat Rumlarından durumu şüpheli görülen Lazaros'un evinin de aranması söz konusu olmuştur. Burada yapılan arama neticesinde Pontus yazısıyla edebi, siyasi Rumca belge ve *Merzifon - Anadolu Koleji* adıyla ve *Kantarcıoğlu* tarafından yazılmış 5 adet basılı kitapçık ve Pontus okullarıyla Merzifon'daki Anadolu Koleji'nin birleştirilmesine dair Rumlarla Amerikalılar arasında düzenlenmiş bir yönetmelik bulunmuştur.

Durum ve yapılan araştırma Merkez Ordusu Kumandanı *Nureddin* tarafından 18.2.1921 tarihi itibarıyla Genelkurmay Başkanlığı'na rapor edilmiştir.¹²⁷

Yapılan sorgulamada, Osmanlı silahlarıyla donatılmış ve grup halinde okulda çekilmiş olarak bulunan fotoğrafların kimlere ait olduğu yolundaki sorulara kolej müdürü her hangi bir şey bilmediği şeklinde cevap vermiştir. *Okul Öğretmenler Kurulu*'nda yer alan kimseler ise, müdürün kendilerine gerçeğe aykırı ifadelerde bulunmalarını tembih etmesi dolayısıyla, kaçamaklı ve birbiriyle çelişen ifadelerde bulunmuşlardır.

Ortada bulunan gerçeklere ve ele geçirilen belge- re rağmen kolej müdürü hakkında, nazik davranılması

yolundaki ihtardan dolayı, herhangi bir muamele yapılamadığı gibi, okulda öğretimin yapılmasına veya hastanenin normal faaliyetini sürdürmesine de müdahale edilmemiş, bu kurumların faaliyetlerini eskisi gibi devam ettirmesine izin verilmiştir.¹²⁸

Bu gelişmeler neticesinde kulüp kapatılmış, okul yönetim kurulunu oluşturan 6 kişi tutuklanmış ve Amasya'ya gönderilerek Merkez Ordusu Kumandanlığı'na teslim edilmişlerdir. Silahlı bir şekilde fotoğrafları ortaya çıkan ve kendilerinin öğretmenler kurulunca tanınmadığı bildirildiği halde okulda kimliği belirlenen 4 Ermeni de *Fırka Kumandanlığı*mca göz altına alınmışlardır. Amerikan vatandaşı olanların yalnız ifadelerinin alınmasıyla yetinilmesi emredildiği için kendilerine bundan öte bir şey yapılamamıştır.¹²⁹ İlerleyen günlerde okulda yaşanan bu olaylar okulu yeniden karıştıran ve kapanmasına doğru götüren bir durum arz etmiştir. Aynı günlerde *Anadolu'da Yenigün* adlı gazetede "*Mektep Değil Fesat Ocağı*" başlığıyla yayınlanan bir yazıda, okulda Pontus teşkilatının pek çok belgesinin ele geçirildiğinin belirtilmesi ve Anadolu Koleji'nin bir "*fesat ocağı*" olduğunun anlatılması havayı iyice gerginleştirmiştir. Bu yazının yayımlanmasından bir hafta önce, okulun tüm yabancı öğretim elemanlarının ülkeyi terk etmesi istenmiş, okulun mallarına el konulmuş ve öğrenciler de evlerine gönderilmiştir. Bu arada, okulun Rum öğretim elemanlarından üçü, ayaklanmaya hazırlamak suçuyla 1921 Ağustosunda idam edilmişlerdir.¹³⁰ Merzifon Anadolu Koleji ve Hastanesi'nin Amasya mutasarrıflığına kapatılması üzerine Amerika Birleşik Devletleri fevkalade komiserliğince mezkur yerlerin açılması ve memurlarının görevlerine dönmelerine izin verilmesine dair *İstanbul Hükümeti*'ne protestoda bulunulmuştur. Ancak İstanbul Hükümeti Anadolu ile münasebeti bulunmadığı gerekçesiyle bu protestoyu reddetmiştir.¹³¹

Avrupa Devletleri açısından Türkiye her zaman için Asya'nın anahtarı olarak değerlendirilmiştir. Asırlar boyu bu anlayış devam etmiş, *Haçlı Seferleri*, *Şark Meselesi*, *sözde Ermeni Meselesi* ve benzeri problemler ve gelişmeler hep bu yaklaşım ve anlayış tarzının temel nedenlerinden birisini teşkil etmiştir.

Amerikan okullarında okuyup tahsil gören ve buradan mezun olan Ermeni gençleri neticede gayet fanatik birer Türk düşmanı haline gelmişler, komitecilik ve çetecilik faaliyetlerine ağırlıklı olarak yer vermişlerdir. Bu hususta devlet şûrasından emekli *Muhammed el-Mansur Efendi*, padişaha takdim ettiği layihasında: "*Ermenilerin bu gibi tasavvur ve teşebbüslerde bulunmasına bizzat Devlet-i Aliyye sebep oldu, zira.... yüz bu kadar*

sene evvel Osmanlı ülkesine gelen Frenk papazlarının istedikleri yerlerde birer mektep açıp Ermenilerin evlatlarını talim ve terbiye etmelerine izin verilmesi dahi şimdiki halde Ermenilerin baş kaldırıp Osmanlı Devleti aleyhine bulunmalarına sebep oldu"¹³² şeklindeki tespitlerini dile getirmiştir.

Ermeni olaylarını hazırlayan nedenlerin başında kronolojik sıra bakımından *Protestan Misyonerlerinin* çalışmalarına öncelikle işaret etmek gerekir. Zira Anadolu'da İngiliz ve Amerikan misyonerleri tarafından açılan Protestan kolej ve kiliselerinin Ermeniler üzerinde büyük derecede etkisinin olduğu göz ardı edilemeyecek bir durum arz eder. Lübnan, Anadolu, İstanbul ve benzeri yerlerde eğitim-öğretim faaliyetini başlatan misyoner okullarında Ermeniler, tarih ve edebiyatları hakkında geniş bilgi sahibi olmanın yanında insan hakları, ulus hürriyeti ve sair çağdaş konulardan da haberdar olmuşlardır. Ayrıca misyonerler tarafından okul dışında yürütülen mezhep propagandasının etkileriyle de bir çok Ermeni Protestan mezhebini tercih etmeye başlamıştır. Protestan misyonerlerinin bu yöndeki çalışmaları Ermeni meselesini ortaya çıkaran nedenlerden ilkinin olmasa da, temel sebeplerinden birisini teşkil ettiği muhakkaktır. Misyonerlik faaliyetlerinin ve açılan okulların Ermeni olaylarına katkılarını tespit açısından, sömürgeciliğin faziletine inanmış ve Fas'ta Fransız mandacılığını kurmuş olan meşhur Fransız Mareşali ve devlet adamı *Lyautey Louis-hubert-gonzalve (1854-1934)* Fas'ta bir konuşmasında dile getirdiği: "*Bir beyaz rahip, bana bir bölüğün işinden fazlasını görmüştür*"¹³³ şeklindeki ifadesi de yukarıdaki görüşleri teyit eder durumdadır.

Genel olarak bakıldığında zaman yabancı okulların, uluslaşma sürecine giremeyen ya da geç girmiş olan bölgelerde kurulmuş oldukları görülür. Yabancı misyonerler uluslaşmanın çok hareketli olduğu ve Avrupa kültürünün etkilerine açık bulunan Balkanlarda fazla başarılı olamamışlardır. Misyonerlerin faaliyetleri daha ziyade yukarıda belirtilen hususlara ilaveten, Osmanlı yönetiminin eğitim ve sosyal konularda yeterince hizmet götüremediği bölgelerde etkinliği söz konusu olmuş gözükmektedir.

Misyonerler muhtelif tarzdaki faaliyetleriyle Yunan, Ermeni, Keldani, Maruni, ve benzeri azınlıkları şururlandırmaya çalışmış, "*Ortodoks hiyerarşisinin ve Türk despotizminin pençesinden kurtarmak*"¹³⁴ üzere Bulgarlar arasında da faaliyet göstermişlerdir. Fakat esas neticeyi, kendilerini devlet haline getirme başarısını göstermekle Bulgarlar ve bir dizi isyana sevk etme becerisini sergilemekle de, Ermeniler arasındaki çalışmalardan

elde etmişlerdir. Müslüman nüfusu ve bu nüfusun genç kesimini Hıristiyanlaştırma noktasında ciddi bir başarı elde edememişlerse de, özellikle eğitim kurumları dolayısıyla, millî ve dinî değerlere daha liberal bir şekilde yaklaşmalarına ve bu yönde bir hava içerisine girmelerine neden olmuşlardır.

Bir taraftan misyonerlerin tahrik ve teşvikleriyle dinî ve millî anlayışa dayalı olarak meydana gelen kıpırdanmalar; diğer yandan, 1839 *Tanzimat Fermanı* ile gayr-i Müslim unsura tanınan geniş ve eşitliği öngören haklar; 1856 *Islahat Fermanı* ile bu imtiyazların bir kez daha tasdik ve teyit edilmesi; 1862'de *Ermeni Nizamnamesi*'nin çıkarılması; önde gelen bir kısım Ermenilerin fırsatları kullanabilme kabiliyet ve imkanına sahip olmaları Osmanlı idaresi ile Ermeni toplumu arasındaki ihtilafın neşvü nema bulmasının temel taşları ve en önemli fırsatları olmuştur.

Bir kısım Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki siyasî, ticarî ve dinî imtiyazlar elde etme arayışı içerisinde olmaları ve dolayısıyla bir vasıta olması bakımından Ermenilere el atmaları, onları kendi emellerine ulaşma yolunda ortaya çıkan her fırsatta tahrik ve teşvike tabi tutmaları Türk-Ermeni ihtilafının fiili çatışmaya dönüşmesine ve tarih içerisinde sözde "*Ermeni Meselesi*" şekil ve rengine bürünerek bugün de bu ikili çatışmanın, belki sıcak manada değilse de siyasî ve akademik manada, mevcudiyetini sürdürmesine yol açmıştır.

Osmanlı idaresi gerek Amerikan misyonerleri tarafından açılmış bulunan okulların ve gerekse diğer yabancı okulların Osmanlı idaresine ve toplumuna vermiş oldukları zararların ve misyonerlerin yaptığı hemen her şeyin hiç şüphesiz farkında olmuştur. Bu okulların muhtelif şekillerde doğurmuş oldukları olumsuzlukların giderilmesi ve halkın onlara olan rağbetinin izalesi için gereken tedbirlerin alınması¹³⁵ yolunda ilgili şahıs ve makamların dikkatleri çekilmiş ve bu noktada belli bir gayret sergilenmiştir. Misyonerlerin faaliyetinden memnuniyet duymayan Osmanlı idaresi onları mevcut rejimin adeta düşmanı olarak değerlendirmiştir.¹³⁶ Örneğin Osmanlı idaresi, Merzifon Anadolu Koleji'nin siyasî maksatla tesis edilmiş olduğuna kani olmuştur.¹³⁷ Ancak böyle bir kanaate rağmen, içinde bulunduğu acziyetten dolayı, Osmanlı hükümetleri misyonerlerin hem Osmanlı topraklarında dolaşmalarına ve hem de açıktan açığa olumsuz faaliyetlerini sürdürmelerine göz yummak zorunda kalmışlardır.

On dokuzuncu asrın son çeyreği, gerek misyonerlerin faaliyetlerindeki yoğunluk bakımından ve gerekse

Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetlere yaklaşım tarzı açısından dikkat çekici bir durum arz eder. Misyoner örgütleri can çekiştiğine inandıkları Osmanlı Devleti'nden azami derecede istifade etmeye çalışırken Osmanlı hükümetleri de eskiye nispetle, özellikle Amerika adına faaliyet gösteren misyonerlere karşı izlemiş olduğu politikada bir kısım değişiklikler yaparak yerli ve yabancı, Müslim veya gayr-i Müslim tüm eğitim kurumlarını kontrol altına alıcı tedbirler ihdas etmeye yönelmişlerdir.¹³⁸ Bu noktada misyonerler ve misyoner okullarının meydana getirmiş oldukları olumsuzluklar konusunda açıktan açığa münakaşa ve mücadele içerisine girilmekten kaçınılmıştır. Bunun böyle olmasında biraz da içerisinde bulunulan zamanın ve şartların yeni meseleler ihdasına müsait olmayışı etkili olmuş gözükmektedir. Böyle olmakla birlikte misyoner ve onlarla işbirliği içerisinde olan kimselerin neden olduğu olaylar yakından izlenmiş ve bir kısım tedbirler alınmaya gayret edilmiştir.¹³⁹ Bu önlemlerden, örnek oluşturması bakımından, bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Bitlis, Erzurum ve Mardin bölgesi örneğinde olduğu gibi Amerikan misyonerleri reislerinin toplanmalarına mümkün mertebe müsaade olunmamıştır.¹⁴⁰

Protestan reisleriyle misyonerlerin yapmak istedikleri toplantıya ruhsat verilmemeye çalışılmıştır.¹⁴¹

Cizvit ve Protestan okullarının menfi faaliyetlerinin etkisiz bırakılması hususunda bir nizamname layihası kaleme alınmıştır.¹⁴²

Amerikan misyonerlerinin Protestanlığa sevki hakkında teşebbüslerde bulunmalarının önlenmesine¹⁴³ gayret edilmiştir.

Misyonerlerin Ermeni çocukları üzerindeki ve özellikle Hıristiyanlaştırma yönündeki zararlı faaliyetlerini önlemek için çeşitli tedbirlerin icrası¹⁴⁴ yoluna gidilmiştir.

Misyonerler ve yabancı okullar vasıtasıyla meydana getirilen olumsuz faaliyetler ve cereyan eden hadiseler hakkında ilgili devletler nezdinde teşebbüslerde bulunulmuştur.¹⁴⁵

Osmanlı toprakları üzerinde kurulu bulunan ecnebi kilise ve mektepleri hakkında bazı tedbirleri ihtiva eden bir kısım nizamnamelerin tanzimi yoluna gidilmiştir.¹⁴⁶ Bu düzenlemeye hem örnek oluşturması ve hem de önem arz etmesi bakımından Sultan Abdülaziz zamanında çıkarılan 1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* zikredilebilir. Bu nizamnamenin 129.

maddesiyle, özellikle cemaat ve yabancı okullar hedef alınmış, bu tür okulların öğretmenlerinin diplomalarının Osmanlı Maarif Nezareti'nce onaylanması, okutulacak derslerin bir listesinin ilgili nezarete verilmesi ve ders kitaplarının bu kurumca tasdik edilmesi mecburiyeti getirilmiştir.

Sokakta vaaz edilmesi yasaklanmıştır.

Matbaalar Nizamnamesi (1857) uyarınca matbaalar için ruhsat alma zorunluluğu getirilmiştir.

Her türlü süreli yayın ve kitabın *Encümen-i Teftiş ve Muayene*'den geçirilmesi kararlaştırılmıştır.

Yabancı doktorların mesleklerini icra edebilmeleri için diplomalarının *Tıbbiye-i Şahane*'ce onaylanması kararlaştırılmıştır.¹⁴⁷

Misyoner okullarının önünü kesmek ve bu okullara duyulan rağbeti baltalamak üzere Sultan II. Abdulhamid döneminde bir taraftan eğitim alanında bir dizi ıslahat girişimleri söz konusu edilirken, diğer bir ifade ile bir noktada misyoner okulları ile rekabet oluşturmaya çalışılırken, diğer taraftan ise dört yüz küsur Amerikan okulunu kapatma yoluna gidilmiş, dolayısıyla misyoner faaliyetlerine belli bir ölçüde sınırlama getirilmek istenmiştir. Sultan, devrin *Maarif Nazırı Zühtü Paşa*'yı konuya ait etraflı bir rapor hazırlamakla görevlendirmiş, benzer bir görev de Balkanlar'da, Tuna Valiliği'ne gönderilen *Mithat Paşa*'ya tevcih olunmuştur.¹⁴⁸

1886 yılında *Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayr-i Müslime Müfettişliği* ihdas edilmiş, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile getirilen hususların da tatbik alanına çekilmesine çalışılmıştır.¹⁴⁹

Misyonerler, her yerden ziyade Türkiye'de himayeye mazhar oldukları halde ortaya koymuş oldukları olumsuzlukları önleyebilmek üzere yukarıda Osmanlı idaresince alındığı belirtilen tedbirler ve benzeri önlemlerin uygulanmasına şiddetle karşı çıkmışlar, bu yöndeki uygulamaları, diğer bir ifade ile bir kısım faaliyetlerine sınırlama getirilmesini insafsızlık olarak değerlendirmişlerdir.¹⁵⁰ Bu tür önlemlerin icrasının ikili anlaşmalar ve kapitülasyonlardan doğan haklara aykırı olduğunu ve bu hakları sınırlayıcı nitelikte bulunduğunu ifade etmişler, *Anglo-Saxon* kamuoyunda büyük fırtınalar koparmışlardır.¹⁵¹

Misyonerlerin sergilemiş oldukları muhalefet, Osmanlı hükümetlerince alınan kararları pek değişikliğe uğratmasa da, gerek misyonerlerin gerekse Boston'daki

diğer etkili çevrelerin çabalarıyla *Amerika Birleşik Devletleri* idaresinin tutumunda ciddi bir değişikliğin meydana gelmesine ve *Amerikan hariciyesinin* misyonerlere daha yakın diplomatik bir koruma sağlamasına yol açmıştır.¹⁵² Örneğin Amerika sefiri Babıali'ye giderek Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan misyonerleri Osmanlı hükümetinden ilgi ve alaka gördükçe bazı devletler gibi Amerika'nın Osmanlı hükümetinin iç işlerine müdahale etmek gibi bir tutumunun olmayacağını ifade edebilmiştir.¹⁵³ Amerikan hükümeti taleplerinin yerine getirilmesini diplomatik yollarla gerçekleştirmeye çalışırken diğer taraftan Amerikan idaresinin isteklerinin kabul ettirilmesi noktasında Amerikan gazeteleri ise hükümetlerine Osmanlı sularına bir kaç harp gemisi gönderilmesi yollu tavsiyelerde bulunmuşlardır.¹⁵⁴ O günkü Osmanlı idaresi ise, hem Amerika Birleşik Devletleri'nin yaklaşım biçimindeki değişiklikten dolayı ve hem de misyonerlerin gösterdiği tepki ve saireden ötürü, almış olduğu kararları uygulamada biraz esnek davranmak zorunda kalmıştır. Böyle bir durum ise, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu siyasi yalnızlık yahut muhtaçlık ile malî, iktisadî, askerî ve eğitim alanlarındaki zafiyet dolayısıyla, alınan kararlar yerinde ve isabetli bile olsalar, yabancı ve misyoner okullarının zararlı faaliyetlerinin devam etmesine engel olucu bir durum sağlayamamışlardır. Bilakis, Ermenilerin kendilerine yapılan yardımlardan ve kendileri için alınan tedbirlerden dolayı Amerikan hükümetine teşekkürlerini dile getirmeleri ve daha ileri düzeyde ilgi ve yardım beklediklerini ifade etmeleri¹⁵⁵ ile had safhaya ulaşmıştır.

Bu noktada Osmanlı idaresinin ve idarecilerinin içerisinde bulunduğu siyasi acziyeti örneklemesi bakımından Merzifon'daki *Amerikan Anadolu Koleji*'nin aranması sırasında Osmanlı hükümetinin izlemiş olduğu politika zikredilebilir: Daha önce de zikredildiği gibi, Müslüman bir kadınının Merzifon'daki Amerikan hastanesiyle Anadolu Koleji içerisinde toprak altında gizli yollar ve depolar bulunduğu ve ara sıra otomobiller ile getirilen top, tüfek gibi silah ve cephanelerin burada saklandığı ve benzeri faaliyetlerin varlığı noktasındaki ihbarı üzerine Anadolu Koleji'nin aranması konusunda adı geçen okul hakkında Bakanlar Kurulunca yazılı bir karar alınmıştır. Ancak bu kararın, o günkü Osmanlı hükümetinin içerisinde bulunduğu acziyet dolayısıyla Amerika'nın İstanbul'daki temsilcisi Amiral Bristol'a da bildirilmesi, durumdan haberdar edilmesi gereği hasıl olmuştur. O günkü Osmanlı Hariciye Nazırı *Ahmet Muh-tar Bey* tarafından *Amiral Bristol*'a bu konuda bir nota gönderilmiştir. Ancak gönderilen bu nota ve bilgilen-

dirme ile yetinilmemiş, Türk-Amerikan ilişkilerin bozulmaması için arama esnasında Amerikan vatandaşlarını küçültücü ve küçümseyici birtakım hal ve davranışta bulunulmaktan kaçınılması istenilmiştir. Anadolu Koleji'nde yapılan aramalar ve bulunan eşyalar neticesinde okul müdürü ve öğretmenlerin olayların bizzat içinde yer aldığı anlaşılmışna rağmen, yukarıdaki nedenlerden ötürü, bunlardan hiç birine dokunulmamış, okulda kimliği belirlenen sadece 4 Ermeninin tutuklanması söz konusu olmuştur.¹⁵⁶ Yine yukarıda bahsi geçen Ankara mahkemesince idama mahkum edilmiş olan *Kayayan* ve *Tomayan* hakkında İngiliz maslahatgüzarına gelişmeler konusunda bilgi vermek lüzumu hissedilmiştir.¹⁵⁷

Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminde misyonerler ve bunların zararlı faaliyetlerine karşı izlenen politika ve alınan tedbirlere bakıldığında zaman bu dönemin de belli bir kısmı için çok ciddi ve caydırıcı tedbirlerin alındığından ve uygulandığından bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. Örneğin, *1919 Nobel Barış Ödülü sahibi* ve 28. *Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson (1856-1924)*'un daha evvelce Ermenilere vermiş oldukları ehemmiyeti dile getiren telgrafına ilaveten, Birleşik Devletler Ordusu'nda tümgeneral sıfatıyla görev yapan Jas. G. Harbord da 9 Ekim 1919'da *Türkiye Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti* temsilcisi *Mustafa Kemal Paşa*'ya hitaben göndermiş olduğu telgrafta Amerika'nın Ermeni halkının yanında yer aldığı, bunların emniyet ve selameti ile yakından alakadar olduğunu¹⁵⁸ bir kez daha hatırlatmıştır. Yine Fransız diplomatı *Henry Franklin-Bouillon (1870-1939)* ile Türk Dışişler Bakanı *Yusuf Kemal Bey* arasında imzalanmış olmasından dolayı Franklin-Bouillon anlaşması diye de anılan 20 Ekim 1921 tarihinde Fransa ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında imzalanmış ve *de facto* tanımayı sağlamış bulunan *Ankara Antlaşması* gereğince Türkiye'deki Fransız kurum ve öğretim müesseselerinin Türk kanunlarına uymaları, zararlı faaliyetlerde bulunmamaları halinde mevcudiyetlerini sürdürebilecekleri kabul edildiği halde yabancı okullar yine gizli ve menfi davranışlarına, asgari düzeyde de olsa, devam etmekten çekinmemişlerdir. Yabancı ve misyoner okullarının olumsuz faaliyetleri üzerine *İstanbul Maarif Müdürlüğü*'nce açılan tahkikat ve yapılan incelemeler neticesinde bu okulların zararlı faaliyetlerinin mevcudiyeti tespit ve tevsik edilmiştir. Ancak eldeki delillere ve gerçeklere rağmen ne okul ve ne de olumsuz faaliyetlerde bulunan şahıslar hakkında herhangi bir işlem yapılamamıştır.¹⁵⁹ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi 1920'li yıllarda henüz kurulma ve var olma

mücadelesi veren Türkiye Cumhuriyeti idaresi ve idarecileri de yabancı okullara yönelik çok ciddi ve caydırıcı bir politika izleyememişlerdir. Yabancı okulların kapatılmaları durumunda bunun ilgili devletler tarafından nasıl karşılanacağı ve yankılarının ne olacağı konusunda ciddi bir endişe duyulmuştur. Zira yabancı okullar konusu Osmanlı Devleti'ni yahut Türkiye Cumhuriyetini ilgilendirdiği gibi en az onun kadar, başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, bir kısım Avrupa devletlerini de ilgilendiren haricî bir mesele olmuştur. *Yeni Türkiye*'nin kurucularının duymuş olduğu bu endişeler 1921 Şubatı'nda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada bizzat o dönemin *Maarif Vekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver, 1886-1966)* tarafından¹⁶⁰ da dile getirilmiştir.

Ancak yeni kurulan *Türkiye Cumhuriyeti*, ilerleyen yıllarda yabancı okulları bir esasa bağlamak noktasında bir dizi yeni düzenlemeler yapma yoluna gitmiştir. Bu noktada yürürlükteki kanunlara bağlı kalınması; yabancı okulların denetime tabi olmaları; yabancı okullarda coğrafya, Türk dili, edebiyatı ve tarihi derslerinin okutulması kararların yanında, yabancı dile fazla itibar edilmemesi, kolejin vereceği diplomanın lise diploması olarak işlem görmesi, üniversite giriş sınavlarının Türkçe olması ve benzeri yönlerde kararlar alınmıştır. Alınan bu kararlar okul idaresini ve gayr-i Müslim kesimden gelen öğrencileri rahatsız etmiştir. Düzenlemelerden duyulan rahatsızlık dolayısıyla yükselen tansiyon, nihayet 1933 sonbaharında bir kısım tatsız olayların patlak vermesine neden olmuştur. Cumhuriyetin en kutsal günlerinden biri denebilecek olan 29 Ekim kutlamalarına kolej öğrencilerinin katılımı *Mehmet Timuçin* adlı okul öğrencilerinden biri tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Okulun diğer öğrencileri Timuçin'e arka çıkmışlar ve kendisinin okula tekrar kabul edilinceye kadar derslere girmeyeceklerini söyleyerek direnişte bulunmuşlar, aralarından seçtikleri temsilcilerle 1934 Mayıs'ında Ankara'ya giderek bazı taleplerde bulunmuşlardır. Ankara'nın almış olduğu kararlardan tatmin olmayan okul idaresi 31 Ağustos 1934 tarihinde kolejin kapatılmasına karar vermiş, dolayısıyla 1874'te başlayan ve altmış yıl süren bir macera böylece sona ermiştir.¹⁶¹

Böyle bir olayın yaşanması ve bunun 29 Ekim kutlamalarına denk getirilmesi tesadüfün ötesinde kolejin öğrencilerine vermeye çalıştığı eğitimin yapısını ortaya koyması, kazandırılmak istenen ideallerin mahiyetini belirtmesi, içinde yaşadıkları toplumun değerlerine karşı taşıdıkları duyarsızlığı izhar etmesi, alınan tedbirlere

rağmen misyonerlerin hedeflerine varma noktasında sarf etmiş oldukları gayreti göstermesi bakımlarından önemli olsa gerektir.

Koleji kapatma kararına misyoner çevrelerinden itirazlar olmuştur. Örneğin Amerika'da yayımlanmakta olan *Advance* adlı misyoner dergisi, Türk hükümetinin tutumunu kolejin kapanmasına yol açan nedenleri harzlamak şeklinde yorumlamıştır. Ancak bu suçlama veya yorum şekli yine aynı çevrenin insanı olan ve o tarihlerde İstanbul'da faaliyet gösteren *Bayan E.T. Leslie* tarafından ilgili dergiye gönderilen bir yazı ile reddedilmiş, kapanmaya neden olan gelişmelerin kolejin kendi problemlerinden kaynaklandığını beyan etmiştir.¹⁶²

Başlangıçta Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi güç ve ekonomik çıkarları açısından ilgilendiği, misyonerlerin uzun yıllar işlediği Osmanlı Ermenileri nihai olarak siyasi bir yapı kazanacak ve bir sözde "*Ermeni Sorunu*" olarak karşımıza çıkacaktır.

Durumun bu tarzda sonuçlanmasında bir başka etken ise *Mondros Ateşkes Anlaşması*'ndan itibaren Türkiye'nin geleceği ile ilgili kararlarda özellikle Ermenilerle ilgili olanlarda etkin bir politika izleyen Amerika Birleşik Devletleri'nin 1918 yılında, Amerika Birleşik Devletleri'nin, *Ermeni Cumhuriyeti*'ni *de Facto* olarak tanınması önemli bir rol oynamıştır. Wilson'un ünlü savaş sonu demecinde Ermenilerin önemli bir ağırlık taşıması; yine Wilson'un Amerika Senatosu'nda "*Bağımsız bir Ermenistan'ı tanıyacağına dair açıklaması*", *Sevr Barış görüşmelerinde* Osmanlı delegelerinin karşısına *Ermeni Cumhurbaşkanı Avetış Ahoranyan* diye birisinin çıkmasının sağlanması; *Sevr Anlaşması*'nın bilinen hükümleri içerisinde Türk toprakları üzerinde bağımsız bir Ermeni devletinin kurulacağını belirtmesi, fakat Milli Mücadele ile bu anlaşmanın akim bırakılması ve nihayet konunun Lozan'da yeniden ele alınması, ancak müspet bir netice çıkarmaması Avrupa devletlerinin ve özellikle de İngiltere ve Amerika'nın girişim ve desteğiyle bir Ermeni devleti kurma yolunda ortak bir fikrin vücut bulmasını sağlamıştır. Buna neden olarak ise Türkiye'nin yanlış yönetim biçimi gösterilecek ve bu yanlışın Türk temsilcileri tarafından da itiraf edildiği belirtilecektir.¹⁶³ Böyle bir durum ise bugün başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, Avrupa devletlerinin sözde "Ermeni meselesi" diye adlandırılan konuya birtakım siyasi nedenlerden ötürü ilgi duymalarını gerekli kılacak, Türkiye'nin sancılı günler yaşamasına neden olacaktır.¹⁶⁴

DİPNOTLAR

- ¹ Osman Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyoner Faaliyetleri*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1982, s. 7; Hidayet M. Vahapoğlu, "Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları", 2. Bas., Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992, s. 25.
- Bazı araştırmacılar da Hz. İsa'nın ve havarilerinin yapmış olduğu dini yayma çalışmalarının, teşkilât halinde yapılan organize bir faaliyet olmadığı, sadece tebliğ amacı taşıdığı düşünceyle bu dönemdeki çalışmalara misyoner faaliyetleri olarak bakmamak lazım geldiğini belirtmektedirler. Bkz.: Şaban Kuzgun, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, No. 1, Cumhuriyetin 60. Yılına Armağan, Kayseri 1983, s. 66.
- ² Necmettin Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları" Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. 5, 329.
- ³ Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, c. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1952, s. 66 ve 69-70.
- ⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Polvan, a.g.e., s. 60-125.
- ⁵ A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 68.
- ⁶ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1988, s. 57-58.
- ⁷ Gazigiray, a.g.e., s. 70.
- ⁸ Tozlu, a.g.m., s. 329-30.
- ⁹ Bu tür raporlara örnek olması bakımından bakınız: Kayseri Sancağı Hakkında Teğmen Bennet Tarafından Hazırlanan Genel Rapor (1880), Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, Aralık 1996, Kayseri.
- ¹⁰ Tozlu, a.g.m., s. 333.
- ¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Kısaca: BOA), Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Kısaca: Y.A.Hus.): Dosya No: 327; Sıra No: 61; Tarih: 14. 1. 1312.
- ¹² BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 338; Sıra No: 100; Tarih: 15. 05. 1313.
- ¹³ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 289; Sıra No: 90; Tarih: 29.7.1311.
- ¹⁴ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 276; Sıra No: 69; Tarih: 10.12.1310.
- ¹⁵ Bu tür bilgilendirmeler için bakınız: Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Ter. Şinasi Orel, İstanbul 1986, s. 100, 101, 108, 107, 418, 419, 420.
- ¹⁶ Tozlu, a.g.m., s. 333.
- ¹⁷ Gürün, a.g.e., s. 55.
- ¹⁸ Tozlu, a.g.m., s. 332.
- ¹⁹ Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 341.
- ²⁰ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 352; Sıra No: 89; Tarih: 19. 12. 1313; Gürün, a.g.e., s. 55.
- ²¹ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 225; Sıra No: 8; Tarih: 1319 L. 14.
- ²² BOA, Yıldız Esas Evrakı (Kısaca: Y.E.E.): Kısım No: 11; Evrak No: 300-301; Zarf No: 54; Kutu/Karton No: 136.
- ²³ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 321; Sıra No: 68; Tarih: 09. 09. 1312.
- ²⁴ Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 342.
- ²⁵ A.g.m. ve yer.
- ²⁶ Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 340, 342.
- ²⁷ Tozlu, a.g.m., s. 336.
- ²⁸ Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 345-345.
- ²⁹ İstiklal Harbi Koleksiyonu Kataloğu (Kısaca: İ.S.H.) Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996: Dosya No: E: 8; Y: 104; Belge No: 32-1; B.A.: 1; Tarih: 10.06.1335.
- ³⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Kısaca: BOA), Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Kısaca: Y.A.Hus.): Dosya No: 2123 (4189); Sıra No: 13; Tarih: 4. Za. 1327; BOA, Kilise Defteri: Sayfa: 67-68; Belge No: 88/2027; BOA, Kilise Defteri: Sayfa: 69; Belge No: 124/2044; BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 2163 (4196); Sıra No: 15; Tarih: 8. Za. 1327.
- ³¹ BOA, Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Kısaca: Y.A.Res.): Dosya No: 349; Sıra No: 79; Tarih: 27. 10. 1313; BOA, Y.A.Hus.: Genel No: 420; Hususi No: 78; Tarih: 18 R. 1315.
- ³² BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 346; Sıra No: 46; Tarih: 8. 9. 1313.
- ³³ BOA, Y.A.Res: Dosya No: 348; Sıra No: 70; Tarih: 10. 10. 1313.
- ³⁴ BOA, Y.A.Res: Dosya No: 78; Sıra No: 42; Tarih: 9. 27.1313.
- ³⁵ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 345; Sıra No: 104; Tarih: 27. 08. 1313.
- ³⁶ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 346; Sıra No: 50; Tarih: 9. 9. 1313.
- ³⁷ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 344; Sıra No: 135; Tarih: 17. 08. 1313.
- ³⁸ BOA, Y.E.E.: Kısım No: A; Evrak No: 24/XI; Zarf No: 24; Kutu/Karton No: 132.
- ³⁹ BOA, Sadaret Evrakı Mektubi Mühimme Kalemi: (1256-1266) (Kısaca: A.MKT.MHM) c. I: Dosya No:1; Sıra No: 14; Tarih: 1260.1.17.
- ⁴⁰ BOA, Meclis-i Vükela Analitik Envanteri (1895-1909) (Kısaca: M.V.): Sıra No: 879; Dosya No: 97; Gömlek No: 73; Tarih: 1317 S. 9.
- ⁴¹ BOA, Y.A.Hus.: Genel No: 409; Hususi No: 84; Tarih: 22. 04. 1318.
- ⁴² BOA, Cevdet Tasnifi, Hariciye: Sıra No: 4935; Tarih: 24 M. 1261.
- ⁴³ Tozlu, a.g.m., s. 332-33.
- ⁴⁴ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 1719 (883); Sıra No: 36; Tarih: 11. B. 1310.
- ⁴⁵ BOA, Hariciye İradeleri 1320-34: Sıra No: 2431; Genel No: 2073; Hususi No: 48; Tarih: 1313 L. 7.
- ⁴⁶ Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 123.
- ⁴⁷ Gürün, a.g.e., s. 60-61.
- ⁴⁸ Gazigiray, a.g.e., s. 275-276.
- ⁴⁹ İsmail Özçelik, *Millî Mücadelede Güney Cephesi: Urfa (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 233, 235.
- ⁵⁰ Edmund Henry Allenby (1861-1936) İngiliz komutan. İngiliz mandaterliğindeki Filistin'in ilk valisi.
- ⁵¹ A.g.e., s. 208-209.
- ⁵² Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, MEB Yayınları: 2437, Araştırma İnceleme Dizisi: 32, İstanbul 1992, s. 83-84.
- ⁵³ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 328; Sıra No: 60; Tarih: 26. 11. 1312.
- ⁵⁴ Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 347.
- ⁵⁵ Frank Andrews Stone, *Academies for Anatolia. A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey: 1830-1980*, The University of Connecticut. 1984, s. 223.
- ⁵⁶ A.g.e., s. 250-251.
- ⁵⁷ Stone, a.g.e., s. 229, 231-232.
- ⁵⁸ Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 347.
- ⁵⁹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 15, Ankara 1998, s. 173-174.
- ⁶⁰ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 405; Sıra No: 60; Tarih: 20. 12. 1317.
- ⁶¹ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 406; Sıra No: 55; Tarih: 13. 1. 1318.
- ⁶² Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 348.
- ⁶³ BOA, Y.M.Mar: Dosya No: 74; Sıra No: 45; Tarih: 11.7.1310; BOA, Y.M.Mar.: Dosya No: 74; Sıra No: 64; Tarih: 15.7.1310.

- Tomayan ailesi genel olarak Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca bir tavır içerisinde olmuştur. Örneğin Tomayan'ı ilaveten amcası Vahan ve amcazadesi Tomayan Artin de Osmanlı idaresi aleyhinde çalışmıştır. İşlemiş olduğu bir kısım suçlardan dolayı amcası Amasya'ya sürülmüş, amcazadesi de maruz kaldığı cezadan Londra'ya firar ederek kurtulmuştur. Bak: **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 292; Sıra No: 166; Tarih: 30.9.1311; **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 269; Sıra No: 36; Tarih: 11. 7. 1310.
- Merzifon kazasında bozgunculuk çıkaran ve zararlı fikirler yayan Ermeni ele başlarının bir an evvel yakalanarak adliye teslim edilmelelerinin istenmesi dolayısıyla Merzifon Komitesi'nin başkanı Tomayan Artin Osmanlı hükümeti tarafından ele geçirilmek üzere uzun bir süre takibata uğramıştır. Nihayet Merzifon Ermeni ailelerinden Mehran adlı şahsın evinde gizlenmiş olduğunun ihbar edilmesi üzerine adı geçen şahsın evi idarî makamlarca kuşatmaya alınmıştır. Baskına, gerek Tomayan Artin ve gerekse Mehran adlı şahsın silahla karşılık vermişler, çıkan çatışma neticesinde her ikisi de yaralı olarak ele geçirilmiş ve tutuklanmıştır.
- ⁶⁴ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 323; Sıra No: 113; Tarih: 12. 10. 1312.
- ⁶⁵ Ottoman Archives, Yıldız Collection, The Armenian Question, c.1, 1989, s. XXV.
- ⁶⁶ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 269; Sıra No: 100; Tarih: 19. 7. 1310.
- ⁶⁷ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 272; Sıra No: 56; Tarih: 10.9.1310.
- ⁶⁸ **BOA, Y.A.Hus.:** Sıra No: 44; Dosya No: 272; Tarih: 9.9.1310.
- ⁶⁹ Gürün, a.g.e., s. 191.
- ⁷⁰ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 269; Sıra No: 36; Tarih: 11. 7. 1310.
- ⁷¹ Gürün, a.g.e., s. 190.
- ⁷² **BOA, Y.A.Hus.:** Sıra No: 38; Dosya No: 274; Tarih: 4.11.1310; **BOA, Y.M.Mar.:** Dosya No: 77; Sıra No: 154; Tarih: 28.10.1310; **BOA, Y.M.Mar.:** Dosya No: 74; Sıra No: 64; Tarih: 15.7.1310.
- ⁷³ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 75; Sıra No: 188; Tarih: 23.8.1310.
- ⁷⁴ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 277; Sıra No: 33; Tarih: 18.12.1310.
- ⁷⁵ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 277; Sıra No: 92; Tarih: 24.12.1310.
- ⁷⁶ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 276; Sıra No: 94; Tarih: 15.12.1310.
- ⁷⁷ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 27.
- ⁷⁸ Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniens, Vol. I (1886-1893), ed. par. B. N. Şimşir, Ankara 1985, s. 292.
- ⁷⁹ **BOA, Y.A.Hus.:** Sıra No: 70; Dosya No: 274; Tarih: 7.11.1310; **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 274; Sıra No: 115; Tarih: 12.11.1310.
- ⁸⁰ **BOA, Y.A.Hus.:** Sıra No: 89; Dosya No: 277; Tarih: 15.1.1311; **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 278; Sıra No: 89; Tarih: 15.1.1311; Gürün, a.g.e., s. 191.
- ⁸¹ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 278; Sıra No: 69; Tarih: 12.1.1311. Ermeni olaylarına karşınlar hakkında Fransızca'ya tercüme ettirilmiş olan Ankara mahkemesi ilamının Türkçe olarak gazetelerde neşredildiği gibi ilamın Fransızca'sının da gazetelerde neşrinin uygun olacağı kararlaştırılmıştır. Bak: **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 278; Sıra No: 107; Tarih: 19.1.1311.
- ⁸² **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 278; Sıra No: 145; Tarih: 24.1.1311.
- ⁸³ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 278; Sıra No: 111; Tarih: 19.1.1311.
- ⁸⁴ Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniens, c. I, s. 253.
- ⁸⁵ A.g.e., s. 343.
- ⁸⁶ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 276; Sıra No: 61; Tarih: 12.09.1310.
- ⁸⁷ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 276; Sıra No: 98; Tarih: 15.12.1310.
- ⁸⁸ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 276; Sıra No: 77; Tarih: 11.12.1310.
- ⁸⁹ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 276; Sıra No: 98; Tarih: 15.12.1310.
- ⁹⁰ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 273; Sıra No: 111; Tarih: 19.10.1310.
- ⁹¹ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 278; Sıra No: 140; Tarih: 23.1.1311; **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 278; Sıra No: 80; Tarih: 14.1.1311; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1988, s. 191.
- ⁹² **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 277; Sıra No: 84; Tarih: 24.12.1310; Gürün, a.g.e., s. 191.
- ⁹³ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 277; Sıra No: 150; Tarih: 21.12.1310.
- ⁹⁴ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 278; Sıra No: 80; Tarih: 14.1.1311.
- ⁹⁵ Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniens, s. 445.
- ⁹⁶ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 277; Sıra No: 72; Tarih: 22.12.1310.
- ⁹⁷ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 277; Sıra No: 120; Tarih: 26.12.1310.
- ⁹⁸ Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniens, s. 351.
- ⁹⁹ Metin, a.g.e., s. 107.
- ¹⁰⁰ **BOA, Y.A.Hus.:** Dosya No: 326; Sıra No: 102; Tarih: 9. 11. 1312.
- ¹⁰¹ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (Kısaca ATASE), *İ.S.H.-1:* Kutu: 16; Dosya No: E: 167; Y: 45; B.A.: 1; Tarih: 15.06.1335.
- ¹⁰² **ATASE, İ.S.H.-5:** Sıra: 210; Kutu: 193; Gömlek: 191; Adet: 1; Tarih: 27.10.1334; Kocabaşoğlu, a.g.m., c. 5, s. 348.
- ¹⁰³ General Davis'in, esasen İngilizlerin kendi tertip ve tazyikli sonucu meydana gelmiş olan, Urfa'da bir Amerikan misyonerine silah çekilmesi olayını Urfa'nın işgali için yeterli görmüş ve şehri işgal etmiştir. Bak: **ATASE, İ.S.H.-3:** Kutu: 79; Dosya No: E: 220; Y: 251; B.A.: 6; Tarih: 16.03.1335.
- ¹⁰⁴ **ATASE, İ.S.H.-2:** Kutu: 33; Dosya No: E: 171; Y: 94; B.A.: 1; Tarih: 10.07.1335; **ATASE, İ.S.H.-5:** Kutu: 206; Dosya No: E: 8; Y: 104; B.A.: 3; Tarih: 07.06.1335; **ATASE, İ.S.H.-5:** Kutu: 206; Dosya No: E: 8; Y: 104; B.A.: 2; Tarih: 03.07.1335; **ATASE, İ.S.H.-5:** Kutu: 206; Gömlek: 30; Adet: 3; Tarih: 07.06.1335.
- ¹⁰⁵ **ATASE, İ.S.H.-5:** Kutu: 206; Dosya No: E: 8; Y: 104; B.A.: 3; Tarih: 07.06.1335.
- ¹⁰⁶ **ATASE, İ.S.H.-5:** Kutu: 206; Dosya No: E: 8; Y: 104; B.A.: 3; Tarih: 07.06.1335; **ATASE, İ.S.H.-2:** Kutu: 33; Dosya No: E: 171; Y: 94; B.A.: 1; Tarih: 10.07.1335; **ATASE, İ.S.H.-5:** Kutu: 206; Dosya No: E: 8; Y: 104; B.A.: 2; Tarih: 03.07.1335; **ATASE, İ.S.H.-3:** Kutu: 91; Dosya No: E: 118; Y: 291-A; B.A.: 2; Tarih: 08.06.1335.
- ¹⁰⁷ **ATASE, İ.S.H.-2:** Kutu: 33; Dosya No: E: 171; Y: 94; B.A.: 1; Tarih: 10.07.1335; **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Eylül 1952, Yıl: 1, Sayı: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara. Vesika No:101; **ATASE, İ.S.H.-5:** Kutu: 206; Dosya No: E: 8; Y: 104; B.A.: 1; Tarih: 10.06.1335.
- ¹⁰⁸ **ATASE, İ.S.H.-3:** Kutu: 91; Dosya No: E: 118; Y: 291-A; B.A.: 2; Tarih: 08.06.1335; **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Eylül 1952, Yıl: 1, Sayı: 1, Genelkurmay Basımevi Ankara. Vesika No:101; **ATASE, İ.S.H.-5:** Kutu: 206; Dosya No: E: 8; Y: 104; B.A.: 1; Tarih: 10.06.1335.
- ¹⁰⁹ **ATASE, İ.S.H.-3:** Kutu: 91; Dosya No: E: 118; Y: 291-A; B.A.: 2; Tarih: 08.06.1335; **ATASE, İ.S.H.-5:** Kutu: 206; Dosya No: E: 8; Y: 104; B.A.: 1; Tarih: 10.06.1335.
- ¹¹⁰ **ATASE, İ.S.H.-5:** Kutu: 206; Dosya No: E: 8; Y: 104; B.A.: 3; Tarih: 07.06.1335.
- ¹¹¹ **ATASE, İ.S.H.-1:** Kutu: 23; Dosya No: E: 16; Y: 64; Gömlek: 102; B.A.: 1; Tarih: 03.07.1335.
- ¹¹² **ATASE, İ.S.H.-3:** Kutu: 105; Dosya No: E: 115; Y: 341; B.A.: 1; Tarih: 26/05/1335; **ATASE, İ.S.H.-3:** Kutu: 105; Dosya No: E: 115; Y: 341; B.A.: 11; Tarih: 27.05.1335.
- ¹¹³ Pontus Meselesi, Yayma Hazırlayan: Dr. Yılmaz Kurt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi tarafından belgelere dayanılarak hazırlanmıştır. Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1922, TBMM Basımevi. TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 68, s. 369; Gürün, a.g.e., s. 190.

- ¹¹⁴ Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 348.
- ¹¹⁵ Geniş bilgi için bak: *Britannica Ansiklopedisi*, Pontus maddesi.
- ¹¹⁶ Pontus Meselesi, s. 380-82.
- ¹¹⁷ ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (Kısaca: B.D.H.): D: 1-A; F: 14; BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 268; Sıra No: 24; Tarih: 5. 6. 1310; BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 280; Sıra No: 70; Tarih: 24 M. 1261; BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 281; Sıra No: 1; Tarih: 1311. 3. 16; Pontus Meselesi, s. 369.
- ¹¹⁸ A.g.e., s. 369.
- ¹¹⁹ Pontus Meselesi, s. 371; Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 348.
- ¹²⁰ ATASE, B.D.H.: D: 1-A; F: 14.
- ¹²¹ Pontus Meselesi, s. 370.
- ¹²² A.g.e., s. 372-73.
- ¹²³ ATASE, B.D.H.: D: 1-A; F: 14; Pontus Meselesi, s. 371-73.
- ¹²⁴ ATASE, B.D.H.: D: 1-A; F: 14; A.g.e., s. 371.
- ¹²⁵ A.g.e., s. 372.
- ¹²⁶ ATASE, B.D.H.: D: 1-A; F: 14; A.g.e., s. 371.
- ¹²⁷ A.g.e., s. 372.
- ¹²⁸ A.g.e., s. 371-73.
- ¹²⁹ ATASE, B.D.H.: D: 1-A; F: 14; A.g.e., s. 371-373.
- ¹³⁰ Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 348.
- ¹³¹ BOA, M.V.: Sıra No: 4652; Dosya No: 221; Gömlek No: 146; Tarih: 1339 N. 6; BOA, M.V.: Sıra No: 4720; Dosya No: 221; Gömlek No: 214; Tarih: 1339 L. 4.
- ¹³² Gazigiray, a.g.e., s. 69.
- ¹³³ A.g.e., s. 68.
- ¹³⁴ Tozlu, a.g.m., s. 331.
- ¹³⁵ BOA, M.V.: Defter No: 35; Belge No: 49; Tarih: 1305 Z. 25.
- ¹³⁶ Gürün, a.g.e., s. 191.
- ¹³⁷ ATASE, İ.S.H.-2: Kutu: 33; Dosya No: E: 171; Y: 94; B.A.: 1; Tarih: 10.07.1335.
- ¹³⁸ BOA, Hususi İradeler Katalogu (Kısaca: H.İ.K.): Genel No: 319; Hususi No: 81; Tarih: 15. R. 1318.
- ¹³⁹ ATASE, İ.S.H.-5: Klasör No: 189; Kutu: 206; Dosya No: E: 8; Y: 104; Gömlek: 30; Fihrist No: 30 (1,2); Belge No: 30 (1:3); B.A.: 3; Tarih: 07.06.1335.
- ¹⁴⁰ BOA, H.İ.K.: Genel No: 392; Hususi No: 92; Tarih: 28. R. 1323.
- ¹⁴¹ BOA, M.V.: Dosya No: 94; Sıra No: 566; Gömlek No: 68; Tarih: 9.L.1315.
- ¹⁴² BOA, M.V.: Defter No: 20; Belge No: 54; Tarih: 1304 N. 6; BOA, A.MKT.MHM.: Sıra No: 14; Dosya No: 1; Tarih: 17.1.1260.
- ¹⁴³ BOA, H.İ.K.: Genel No: 319; Hususi No: 81; Tarih: 15. R. 1318.
- ¹⁴⁴ BOA, M.V.: Sıra No: 879; Dosya No: 97; Gömlek No: 73; Tarih: 1317 S. 9. BOA, M.V.: Sıra No: 879; Dosya No: 97; Gömlek No: 73; Tarih: 1317 S. 9.
- ¹⁴⁵ ATASE, İ.S.H.-2: Kutu: 33; Dosya No: E: 171; Y: 94; B.A.: 1; Tarih: 10.07.1335.
- ¹⁴⁶ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 326 (2363); Sıra No: 31; Tarih: 19. S. 1320.
- ¹⁴⁷ Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 343.
- ¹⁴⁸ Tozlu, a.g.m., s. 337.
- ¹⁴⁹ A.g.m., s. 337.
- ¹⁵⁰ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 321; Sıra No: 68; Tarih: 09. 09. 1312.
- ¹⁵¹ Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 343.
- ¹⁵² A.g.m., s. 343.
- ¹⁵³ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 277; Sıra No: 128; Tarih: 28.12.1310
- ¹⁵⁴ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 389; Sıra No: 57; Tarih: 11. 5.1316.
- ¹⁵⁵ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 349; Sıra No: 17; Tarih: 18. 10. 1313.
- ¹⁵⁶ Pontus Meselesi, s. 370.
- ¹⁵⁷ BOA, Y.A.Hus.: Dosya No: 277; Sıra No: 72; Tarih: 22.12.1310.
- ¹⁵⁸ ATASE, İ.S.H.-2: Kutu: 53; Dosya No: E: Y: Gömlek: 151; Fihrist No: Belge No: 151.
- ¹⁵⁹ Tozlu, a.g.m., s. 333.
- ¹⁶⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul 1994, s. 281.
- ¹⁶¹ Stone, a.g.e., s. 254.
- ¹⁶² A.g.e., s. 254.
- ¹⁶³ Public Record Office (Londra), Foreign Office Archives: 371/5142.162704 (E. 5319, p. 4121) From Viceroy, Home Department, 19 May 1920.
- ¹⁶⁴ Metin, a.g.e., s. 67.